

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय चरित्र

सं. नं. २४०.

हरि केशवजी  
ह्यांचें चरित्र.



REFBK-0000676

रामचंद्र हरि.

(या पुस्तकाचे सर्व हक्क प्रकाशकांनी आपलेकडे ठेविले आहेत.)

# समर्पण.

आम्रवृक्षकोकिलन्यायानें हैं माझ्य।

परमपूज्य तीर्थरूपांचें चरित्र

अत्यंत पूज्य, सर्व-

हितचिंतक,

सर भालचंद्र कृष्ण भाटवडेकर, नैट,

ह्यांस

अत्यंत भक्तिपूर्वक अर्पण

केलें असे.

## प्रस्तावना.

माझ्या परम पूज्य तीर्थरूपांचें चरित्र प्रसिद्ध करावें ह्मणून माझे परम खेही कै० प्रोफेसर राजाराम शास्त्री भागवत यांनीं प्रथम मला सुचविलें. परंतु, कार्यव्याप्तत्वामुळे ते असतां चरित्र तयार झालें नाहीं. गतवर्षीं माझे मित्र श्रीयुत काशीनाथ रघुनाथ मित्र यांचेकडूनहि चरित्रासंबंधीं मला सूचना झाली. त्यावरून मीं हा अल्प प्रयत्न केला आहे. माझे मराठी व इंग्रजी प्राथमिक शिक्षण बहुधा तीर्थरूपांचे देखदेखीखालीं झाल्यानें त्यांनीं केलेल्या ग्रंथांची माहिती त्यांनींच मला करून दिली होती. त्यांचे निधनानंतर त्यांचे खेही, आप्त व मुख्यत्वेकरून त्यांचे चुलते माधव गोपाळ यांनीं प्रसंगानुसार त्यांचें पूर्ववृत्त इत्यादि गोष्टी सांगाव्या, त्यांवरून पूर्ववृत्त लिहिलें आहे. गुरुसांप्रदायिक परंपरा माझे गुरु रामभाऊ केसकर महाराज यांकडून मला कळली. तीहि ह्या चरित्रांत प्रसंगोपात्त अर्थात केली आहे. जीवनवृत्तसंबंधीं माहिती त्यांस मिळालेल्या शिफारसपत्रांवरून मला मिळाली, व आनरेबल जेम्स फेरीश साहेब, ते वेळींचे मुंबईचे लेजिस्लेटीव कौन्सिलर, व कांहीं मुदतपर्यंत मुंबईचे आर्किटग गवर्नर होते, त्यांचीं कांहीं पत्रें तीर्थरूपांस लिहिलेलीं संग्रहीं होतीं, त्यांवरून



त्याची तीर्थरूपांवर अति कृपा व लोभ होता हें समजलें. भाषांतररूपानें त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथांसंबंधी ही माहिती एज्युकेशन सोसायटी वगैर संस्थांचे ते वेळींच्या संग्रहीं असलेल्या रिपोर्टांवरून मिळाली, ती या चरित्रांत दिली आहे. त्यांनीं केलेले ग्रंथ प्रस्तुत बहुधा उपलब्ध नसल्यामुळे त्यांतून कांहीं कवितांचे वेंचे इत्यादिक विषय दिग्दर्शनार्थ देणें इष्ट वाटल्यावरून या चरित्रांत दिले आहेत. तसेंच धार्मिक मतांसंबंधीं त्यांचे हस्तलेख संग्रहीं आहेत, त्यांतून कांहीं लेखहि चरित्रासोबत दिले आहेत. ह्या माझ्या अल्पप्रयत्नांत माझे मित्र रावसाहेब विनायक कोंडदेव ओक यांनीं मला साह्य करून हें चरित्र प्रसिद्धिपूर्वीं शोधून दिलें, व ह्यास उपोद्घात जोडिला, याबद्दल मी त्यांचा फार फार आभारी आहे.

मुंबई; गिरगांव मार्गशीर्ष व० ११ शके }  
१८३३; ता. १६ दिसंबर सन १९११. }

प्रकाशक.



## उपोद्घातः

“समानशीले व्यसनेषु सख्यं” असें म्हटलें आहे. त्याची आकस्मिक प्रतीति स्वभावतःच अत्यंत आनंदकारक असते. ह्याचा अनुभव मला हरि केशवजींच्या चरित्राच्या परिचयानें आला. ह्यावद्दल आधीं प्रथम मला, त्यांचे चिरंजीव राजमान्य राजश्री रामचंद्र हरि ह्यांचे फार फार उपकार मानिले पाहिजेत. कां कीं, हा अलभ्य लाभ मला त्यांच्या योगानें झाला आहे. वाकी, वास्तविक पाहिलें असतां, हें सगळें चरित्र रा. रा. रामचंद्र हरि ह्यांनीं लिहिलें आहे. त्यांत पूज्यबुद्धि ओतप्रोत आहे. आणि तिचा प्रवाह इतक्या जोराचा आहे कीं, त्यांत हात घालण्यास कोठेंच सवड दिसली नाही. त्यांत मीं जें काय केलें, तें एवढेंच कीं, विषयांच्या धोरणानें वेगळे वेगळे भाग पाडिले, आणि चरित्र छापत असतां त्याचे कच्चे खरडे वाचून पाहिले. ह्याशिवाय मीं दुसरें कांहीं एक केलें नाहीं तरी, मीं चिपळूणच्या मराठी शाळेंत पुरुषोत्तमपंत काणे ह्यांच्या हाताखालीं इ० स० १८५५-५६ सालीं अभ्यास करित असतां, नीतिग्रंथ आणि पदार्थविज्ञानशास्त्र ह्या त्यांच्या ग्रंथांचें पठण केलें, तें माझ्या वाचनाभिरुचीस फार पोषक झालें, आणि त्याच्या योगानें मला शिकण्याची आवड उत्पन्न झाली, ही देणगी फार मोठी आहे. ह्या पुस्तकांचा अभ्यास मी करित होतो, तेव्हां हरि केशवजी हे त्यांचे रचिते, कोणी तरी मोठे विद्वान् असले पाहिजेत, असें माझ्या मनाला वाटत असे. ह्याच्या पलीकडे मला त्यांची कांहीं एक माहिती नव्हती. तरी, ह्यांच्यासारखे ग्रंथ आपणास करतां यावे, असेंही केव्हां केव्हां मला वाटे. पण, तें जागचेजागीं जिरे. कां कीं, तसे योग येण्याचीं चिह्ने तेव्हां मुळींच कांहीं दिसत नव्हतीं. परंतु, ईश्वरी सूत्र कांहीं वेगळें असतें. तें अगदीं अतर्क्य असतें. त्याप्रमाणें गोष्टी घडून येऊन, ज्या मार्गानें हरि केशवजी गेले, त्या मार्गानें देवानें थोडेंसें तरी मला नेलें, असें ह्या चरित्रावरून मला

दिसून येऊन अत्यंत आल्हाद झाला, त्याबद्दल मी जगदीश्वराचे फार फार उपकार मानितों.

आतां मूळ चरित्राविषयींचें माझे म्हणणें सांगतों. वडिलांचें चरित्र स्वतः लिहिणें, हें सुदैव फार थोड्यांच्या वांच्यास येतें. कां की त्यास, चरित्र लिहिण्यासारखे तीर्थरूप असणें हें एक, आणि अशा तीर्थरूपांच्या गुणानुवादानें आपली वाणी किंवा लेखणी पावन करण्याविषयीं इच्छा होणें हें दुसरें, हीं दोन साहित्यें अत्यंत अवश्यक असतात. ह्या दोहोंची गांठ अगदीं क्वचित् पडते. आज पंचेचाळीस वर्षे लिहिण्याचा व्यवसाय मी थोडाबहुत करित आहे, त्यामध्ये असे सुपुत्र मला श्रीमंत राजमान्य राजश्री तुकाराम जावजी शेटसाहेब, जे. पी., श्रीमंत राजमान्य राजश्री रावराजे रघुनाथराव दिनकरराव राजवाडे, राजमान्य राजश्री मोरेश्वर हरिश्चंद्र जोशी, आणि हे रा. रा. रामचंद्र हरि एवढेच कायते आढळले. ह्यांचें आम्ही मनःपूर्वक अभिनंदन करितों.

परिस्थितीचा विचार करून पाहिला म्हणजे असें दिसतें की, हें चरित्र फार चांगलें उतरलें आहे. चित्रकलाप्रवीणांचें असें एक मत आहे की, चिंताऱ्यानें स्वहस्तें कोणाचेंही चित्र काढिलें असतां, त्यांत त्याच्या स्वतःच्या आंगलटीचें थोडेंना थोडें तरी वळण कोठेंना कोठें तरी दिसून येतें. आणखी प्रकृत विषय त्यापेक्षां एक पायरी, कां शंभर पायऱ्या पुढें आहे. तें असें की, तद्विषयक अभ्यास नसतां, केवळ अनुवंशिक गुणधर्माच्या प्रसादबलानें हें चरित्र उतरलें आहे. हें ह्या पितृभक्त प्रकाशकांस अत्यंत भूषणावह आहे.

हरि केशवजी ह्यांची धर्ममतें तेव्हांच्या परिस्थितीच्या मानानें कसकशीं फिरत गेलीं, आणि शेवटीं त्यांच्या मूळधर्ममतांचें प्राबल्य कायम राहिलें त्यास घरच्या वडील माणसांचें आणि तेव्हांच्या शिष्टांच्या आचरणांचें धोरण कसें उपयोगीं पडलें, इत्यादि गोष्टीचें विवेचन ह्या चरित्रांत केलें आहे. तें सध्यांच्या तरुण वाचकांस फार उपयोगीं पडेल असें मला वाटतें.



त्यांत दुसरी एक गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी ही आहे की, हरि केशवजींचा मराठी ग्रंथ लिहिण्याचा काळ म्हणजे पन्नास पंचावन वर्षांच्या मागचा—एकुणिसाव्या शतकाचा मध्य—होता. तेव्हां इकडे इंग्रजी होऊन अवघीं वीस पंचवीस वर्षे झालीं होती. आणखी तेव्हांची मुंबईची वस्ती म्हणजे अठरापगड जार्तीची. तेथची भाषा तशीच घेड-गुजरी. आणखी शुद्ध मराठी भाषेचें माहेर पुणें त्यामध्ये आणि मुंबई-मध्ये दळण वळण फारसें नव्हतें. शिवाय त्यांतही मराठी ग्रंथांची छान्नी करण्यास तेव्हां सरकारानें क्यांडी साहेबांसारखे वेगळे अधिकारी नेमले नव्हते—अगदीं कोंवळी इंग्रजी होती—तरी, हरि केशवजींचें भाषांतर पाहून असें वाटतें की, त्यांनीं स्वप्रयत्नानें आणि अभ्यासानें ह्या सगळ्या अडचणी उत्तम प्रकारें जिकिल्या होत्या, आणि त्यांतून चांगला मार्ग काढिला होता. ह्याचीं पुष्कळ उदाहरणें देण्यास येथें अवकाश नाही. तरी, केवळ मासल्याकरितां एक देतो.

‘Great men, who are admired and praised by everybody, are often found to be more modest than persons of ordinary ability. Sir Isaac Newton, the eminent philosopher, was one of those great and at the same time modest men.’

ह्याचें मराठी भाषांतर:—“जे महान् विद्वान् व बुद्धिमान् ज्यांचें सर्व लोक आश्चर्य आणि ज्यांची स्तुति करितात असे जे पुरुष ते अल्पगुणी मनुष्यापेक्षां बहुधा विशेष संकुचित आढळतात. असे थोर असून अत्यंत संकुचित जे पुरुष त्यांतलाच सर ऐझाक् न्यूटन हा प्रसिद्ध तत्व-ज्ञानी होऊन गेला”.

नीतिग्रंथ—इ० स० १८४६.

भाषांतर—बरोबर तंतोतंत भाषांतर—ह्या दृष्टीनें पाहिलें असतां, हें किती बरोबर आहे, हें मार्मिक शिक्षकांस आणि आस्थेवाईक विद्यार्थ्यांस सहज कळेल. अगदीं इंग्रजी पद्धति धरिली आहे, ही ह्यांतल्या वाक्यरचनेची गोष्ट एकीकडे असो. पण Modest—ह्याचें भाषांतर



संकुचित ह्या शब्दानें केले आहे. हें केवळ ह्यांच्या स्वतःच्या युक्तीचें आहे; कां कीं, इंग्रजीचें मराठी करण्यास मोठा मुख्य आधार काय तो मेझर क्यांडी ह्यांची इंग्लिश मराठी डिक्शनरी, तिची पहिली आवृत्ति सदरहू ग्रंथाच्या मागून एका वर्षानें-इ० स० १८४७ त-वाहेर पडली. आणि तींत ह्या शब्दाचे अर्थ निगर्व, निगर्वी, निर-भिमान, निरभिमानी, निरहंकारी, अमानी, असे कितीएक दिले आहेत; पण त्यांत संकुचित शब्द नाहीं. ह्याचें कारण आम्हांला असें वाटतें कीं, मेझर क्यांडी ह्यांची शब्दार्थाविषयीं जिकीर फार असे. त्यांत ते प्रचाराला फारसा मान देत नसत. व्याकरणावर त्यांची दृष्टि फार असे. पण आम्हांला वाटतें संकुचित हाच शब्द विशेष योग्य आहे.

शाळाखात्यांत आलीकडे ग्रंथ तयार झाले आहेत ते, शिक्षण-खात्याचे मराठी ट्रान्सलेटर आणि त्यांची पंडितमंडळी ह्यांच्या वादविवादांच्या मुशींतून निघालेले आहेत. तेव्हां त्यांत इंग्लिश वाक्यरचनेची छाया अगदीं कमी आहे, ह्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. परंतु, तसें कांहीं साह्य नसतां, इंग्रजीचें मराठी इतकें तंतोतत हरि केशवजी ह्यांस करतां येत होतें, हें त्यांच्या भाषाभिज्ञतेस मोठें भू-पण होय.

शिवाय, ह्या चरित्रामध्ये जो एक विशेष प्रकार दिसून येतो, तो हा कीं, ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या सहवासानें आणि उपदेशानें त्यांची श्रद्धा हिंदुधर्मावरून उडत चालली असतां, “शामराजतात्यांनीं धर्मसंबंधीं त्यांचे शंकांचें सप्रमाण समाधान करून त्यांचा धर्मविरुद्ध असलेला भ्रम दूर केला व ते त्यांचे शिष्य बनले.” एवढेंच केवळ नव्हे, तर, ते अगदीं पक्के हिंदुधर्मकर्मठ झाले. हें त्यांच्या धर्मसंबंधीं लेखांवरून कोणालाही कळण्यासारखें आहे. पण, हा एक मोठा चमत्कार आहे. महाराष्ट्रपैकीं नामांकित ख्रिस्ती झालेल्या लोकांमध्ये रे. रामकृष्णपंत मोडक, रे. विष्णुपंत करमरकर, रे. बाबा पदमनजी, व रा. शाहूराव कुकडे हे

प्रमुख होते. त्यांचीं चरित्रें पाहिर्लीं म्हणजे असें कवूल करावें लागतें कीं, ख्रिस्ती धर्माच्या मिठीपासून हरि केशवजींस शामराजपंत तात्यांनीं अजीबात सोडविलें, हा खरोखर मोठा पराक्रम होता. कां कीं, ती मिठी सोडविण्याविषयींचे पुष्कळ मोठमोठ्यांचे प्रयत्न व्यर्थ गेले आहेत, हें पुष्कळांस पक्कें ठाऊक आहे. ह्यांत शामराजपंततात्यांस धन्यवाद दिला पाहिजे.

वाकी, धर्मविचारांचें मूळ वळण हरि केशवजींस त्यांच्या ख्रिस्ती मित्रांच्या सहवासानें लागलें असावें, असें उघड दिसतें. कां कीं, तशी जागृति त्या वेळच्या इतर इंग्लिश शिकलेल्या विद्यार्थ्यांत कोठें आढळत नाहीं. रावसाहेब मंडलिकांच्या लेखांत कोठें नाहीं; आणखी, दुसरें असें कीं, ह्यांनीं जे धर्मविषयक लेख लिहिले आहेत, ते एके प्रकारीं अपूर्व आहेत. ते लेख, कांहीं अंशीं, भाषेच्या सरणीनें, ख्रिस्तीधर्मा उपदेशकांच्या लेखांसारखे दिसतात. ते फार चांगले, धर्मश्रद्धापरिपूर्ण आहेत, ते हरि केशवजींच्या धर्मश्रद्धेच्या व्याप्तीची उत्तम साक्ष पटवितात.

हरि केशवजींच्या गद्यापेक्षां पद्यांचा आम्हांस फार चमत्कार वाटतो. त्यांच्या लहानपणांत छापखाने फारसे नव्हते. आणि मराठी कवितांचा प्रचार तर अगदींच थोडा होता. अभंग, श्लोक आर्या ह्यांची ओळख साधारण लोकांत प्रथम नवनीतावरून झाली. तें ह्यांस लहानपणीं वाचायास सांपडलें असेल कीं नसेल, ह्याची शंकाच आहे. असें असतां, ह्यांनीं यात्रिक क्रमणाच्या भाषांतरांत इंग्रजी पद्यांचें मराठी पद्यांत जें भाषांतर केलें आहे, तें पुष्कळ अंशीं वामनपंडितांच्या कवितांच्या श्लोकांच्या बरोबरीचें दिसतें. भाषांतर असें वाटतच नाहीं. पहा:—

आश्चर्य हें थोर दिसेच लोकीं  
मातें कसें रक्षियलें विलोकीं  
त्या घोर विघ्नांतुनियां मला हो  
नेलें दुरी हाचि भतुल्य लाहो.



या खोच्यांत मला पिशाच नरकें पापें तमें वेष्टिलें  
 गर्तापाशहि जाळ दुःखद मला यांनीं पथीं कष्टिलें  
 तेव्हां जो स्वकरें सुरक्षित करी तो धन्य वाटे मला  
 कीर्तीचा शिरिं ज्याच्या मुकुट त्या मी वर्णितों निर्मला. २.

इशूनें मला रक्षिलें पामराला  
 तयाच्या कृपें शोक सारा विराला  
 तयावीण मी गुंततों पाशबंधें  
 म्हणूनी तया गातसें मी प्रबंधें. ३.

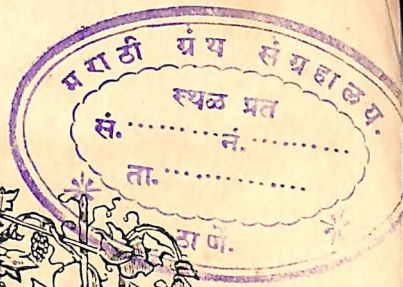
हें इंग्रजीचें भाषांतर आहे, असें कोण म्हणेल? आणखी, हे जरी पक्के हिंदु होते, तरी ह्यांच्या ह्या शब्दांत जें स्तुतिस्तोत्र येशू ख्रिस्ताचें आलें आहे, हें मराठींतले ख्रिस्ती महाराष्ट्र कवि रा. सांगळे, आणि रे. टिळक ह्यांच्या पेशां पुष्कळ अधिक प्रेमळ आहे. ह्यावरून असें ध्यावयाचें कीं, औषध कोणत्याही जातीच्या वैद्याचें असो, गुण एक असतो, त्याप्रमाणें भगवंताच्या करणीचे गुणानुवाद कोणत्याही धर्माचे साधु गावोत, त्यांत प्रेमळता एकसारखी असावयाची. कां कीं, वर्णनीय वस्तूचे गुणधर्म एक. ह्यांतच “एकमेवद्वितीयं” हें तत्व आहे. आणि हें तत्व हरि केशवजींच्या अंतःकरणांत त्यांच्या गुरुजींच्या कृपाप्रसादानें चांगलें बिंबलें होतें, म्हणूनच त्यांचें धर्मांतर टळलें, असें आम्हांस वाटतें. आणि हें केवळ ईश्वरी कृपेचें फल होय.

असो. कोणत्या ना कोणत्या निमित्तानें हरि केशवजींसारख्या सत्पुरुषाचा सत्समागम, चरित्रद्वारें मला लाभला, ही मजवर देवाची मोठी कृपा झाली, असें मी समजतों. आणि हा योग हरि केशवजींच्या चिरंजीवांनीं आपण होऊन मला आणून दिला, म्हणून पुनः एकदा त्यांचे फार फार उपकार मानून येथें ह्या विषयाचा निरोप घेतों.

मुंबई, }  
 १२ डिसेंबर १९११. }

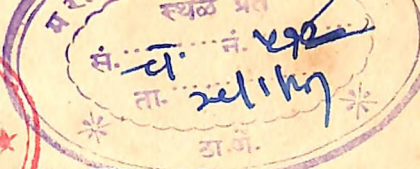
विनायक कोंडदेव ओक.





## अनुक्रमणिका.

भाग.	विषय.	पृष्ठ.
१.	पूर्ववृत्त आणि जन्मः	१.
२.	प्राथमिक शिक्षण आणि उद्योग.	७.
३.	त्यांचे ग्रंथ.	१५.
४.	त्यांचे सार्वजनिक कामांत परिश्रम.	३३.
५.	त्यांचीं धार्मिक मते.	३७.
६.	त्यांविषयीं शिष्टाभिप्राय.	५०.



# हरि केशवजी यांचें चरित्र.

## भाग पहिला.



### पूर्ववृत्त आणि जन्म.



मवंशी क्षत्रिय पाठारे ज्ञातींत हरि केशवजी हे एक प्रसिद्ध विद्वान् गृहस्थ होऊन गेले. यांचें जन्म इसवी सन १८०४ सालीं झालें. मुंबई येथें गिरगांवांत ह्यांचे वडिलांची वस्ती फार प्राचीन होती. गिरगांव येथें यांचें ज्ञातींतील जीं प्रमुख घराणीं आहेत, त्या घराण्यांपैकीं यांचें एक प्रमुख घराणें आहे. ज्ञातीविषयसंबंधीं गिरगांव येथील ज्ञातीचे मानकऱ्यांत यांच्या घराण्यांतून परंपरेनें मानकरी झालेले आहेत. यांचें घराण्याचें उपनाव पुरव असें आहे. यांचे आज्ञे गोपाळजी सोनजी हे गिरगांव येथें आपल्या शेतीभाती वतनवाडीवर निर्वाह चालवीत असत. ते इतर धंद्यांत गुंतून न राहतां स्नानसंध्यादिक नित्यकर्म व भजनपूजन, यांतच आपला कालक्षेप करीत असत. ते उत्तम वेदांती



होते. पुणें येथील महाराज शामराज केसकर ऊर्फ शामराज-  
तात्या यांचे समागमानें पुढें त्यांनीं गिरगांवांतील आपल्या  
ज्ञातींत व इतर मंडळींत भागवतसांप्रदायाचा बराच प्रसार  
केला. ह्या सांप्रदायास नाथसांप्रदाय असें म्हणतात.

सुमारें दीडशें वर्षापूर्वी पुणें येथें, श्रीअच्युत महाराज  
केसकर ह्मणून एक महान् सत्पुरुष होऊन  
शामराज महाराज  
केसकर ऊर्फ शाम-  
राजतात्या.  
गेले. त्यांस स्वप्नांत श्रीज्ञानेश्वर महारा-  
जांचा अनुग्रह झाला होता असें ह्मणतात.

शामराजतात्या केसकर हे त्यांचे वंशीय असून त्यांस श्री-  
अच्युत महाराजांनीं अनुग्रह दिला होता. त्या वेळच्या  
मुंबईतील दक्षिणी हिंदु समाजांत ज्ञानेश्वरीचें विवेचन,  
वेदांत आदिकरून आध्यात्मिक विषयांसंबंधानें शामराज-  
तात्या फार प्रसिद्ध होते. ते उत्तम वक्ते असून पहिल्या  
प्रतीचे हरिदास होते. पाठारे प्रभु, शेणवी, सोमवंशी  
क्षत्रियपाठारे इत्यादि ज्ञातींत त्यांची बरीच शिष्यसांप्रदायिक  
मंडळी होती, व अज्ञूनहि आहे. हे सुमारें साठ वर्षापूर्वी  
पुणें येथें समाधिस्थ झाले. मागाहून त्यांचे चिरंजीवांनीं  
पुणें येथें सदाशिवपेठेंत सांप्रदायिक मंडळीच्या साह्यानें  
श्रीरुक्मिणीपांडुरंगाचें देवालय बांधून त्यांत त्यांची समाधि  
बांधिली आहे. यांनीं पदें, अभंग वगैरे बरीच कविता  
केली, परंतु ती आतां उपलब्ध नाही. कवितेपैकीं संग्रहीं  
असलेलीं एकदोन पदें खालीं देत आहें त्यांवरून त्यांची



वेदांतपारंगतता, साधुवृत्ति व श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे ठिकाणी  
निस्सीम भक्ति दिसून येते.

पद १.—देव देवतांतर बगा कशाला देव देवतांतर बगा ॥

आत्मपणें सुखरूप नांदतां मग तुज नाही दगा कशाला॥देव०ध्रु०॥

सर्वेंद्रियद्वारें कीं भजतो जो श्रीहरिचा भगा ।

आकाशविहरणीं किमपी जैसा श्रम नाही त्या खगा ॥

भेदीं अमेददर्शन पायां जे रिति वर्णन गा ।

त्याचे जवळीं धांऊन येती चारी मुक्ति लगवगा ॥कशाला० १॥

स्वात्मचा स्वाद चाखिल्या घरीं बसल्या मधमघा ।

स्वानुभूतिसुखबोध बोधला बोले ना मग उगा ॥

ऋद्धिसिद्धि त्याचे जवळीं येउनि करिति निगा ।

त्याच्या दर्शनस्पर्शनस्मरणें दोष जळती धगधगा ॥कशाला० २॥

पूर्ण भोगरस पाणीन गणीच योगादिक दुर्भगा ।

श्रीगुरुपादप्रसादें चढल्या कैवल्याच्या शिगा ॥

कर्मीं निष्कर्मांचा, ल्याला सर्वांगीं तो झगा ।

शामराज श्रीज्ञानेशाचे चरणीं लसत झगमगा ॥ कशाला० ३ ॥

पद २.—येरे येरे माझ्या ज्ञानोबा ॥ ज्ञानोबा ॥ ध्रु० ॥

सदा सेव्यपणीं प्रीय सज्जनाशीं, रे ।

सिद्धी आणि माया सर्व दासि रे ॥

ब्रह्ममूर्तीं सच्चिदानंद राशिरे ।

स्वदन सदय श्रमित अभय विगलित भय ॥ येरे० १ ॥

ब्रह्मविद्येचें सुख जगा केलें रे ।

चिद्विलासी हें विश्व भरियेलें रे, ॥

मायामय वर्जनी भय सर्वाद्वय ।

सेवुनि ज्ञानवृंद पूर्ण सुखी झाले रे, ॥ येरे० २ ॥

ज्ञानदेव नाम नित्य मुखीं गातो रे, ।  
 त्याशीं ज्ञान देऊनि मोक्षपदा नेतो रे, ॥  
 शामराजपदसरोज हृदयीं ध्यातो रे, ।  
 करित नमन नुरवुनि मन, येर चुकवि निधन ॥येरे० ३॥

पद ३.—कसा गुरु विलसतो नानाकारें ॥ कसा० ध्रु० ॥  
 कनककुंडल हे हेमपणेंची गुरू विस्तारें ॥ कसा० १ ॥  
 पूर्णपणें पूर्णाशीं तारी, शेवटीं पूर्णची सारें, ॥कसा० २॥  
 शामराजही गुरुपणें नांदे, सच्चिद सुखमय वा रे॥कसा०३॥

पद ४.—हें निरुपाधि स्वरूप हरिचें ।  
 आत्मलक्ष सकळांही जीवांचें ॥ हें० ध्र० ॥  
 ज्ञेय ज्ञान ज्ञाताही नाहीं,  
 प्रतीत भयलय स्थान मनाचें ॥ हें० १ ॥  
 अजर अमर मन बुद्धि अगोचर,  
 जाणीव निरसुनी केवळ सार्चें, ॥ हें० २ ॥  
 शामराजही श्रीगुरुपणें नांदे,  
 उन्मतवत् स्वानंदें नाचे ॥ हें० ३ ॥

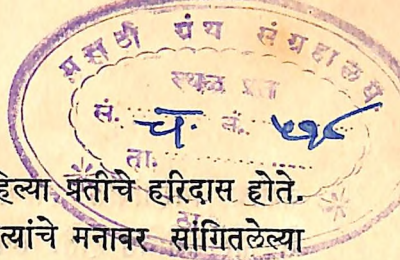
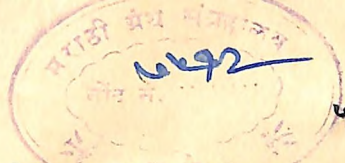
परलोकवासी सुप्रसिद्ध हरिदास विनायकबोवा सातारकर  
 व त्या वेळचे कित्येक जुने हरिदास हीं पदें कीर्तनांत  
 बहुधा ह्मणत असत.

शामराजतात्यांचे पश्चात् त्यांचे ज्येष्ठ चिरंजीव रामचंद्र

रामचंद्र शामराज  
 केसकर ऊर्फ राम-  
 भाऊ केसकर.

शामराज ( रामभाऊ केसकर ) हेही वडि-  
 लांप्रमाणें ज्ञानेश्वरीविवेचन, वेदांतादिक  
 आध्यात्मिक विषयासंबंधी पुणें व मुंबई





येथें सुप्रसिद्ध होते. ते पहिल्या प्रतीचे हरिदास होते. वक्तृत्व, विषयाची मांडणी व श्रोत्यांचे मनावर सांगितलेल्या गोष्टीचा ठसा उमटविणें, इत्यादि गुण त्यांच्यांत अप्रतिम होते. उत्तम हरिदास ह्मणून त्यांस दक्षिणाकमिटीकडून वार्षिक दक्षणा मिळत असे.

गोपाळजी यांस काळपुरुष पाहणें इत्यादिक विषय अवगत असल्यामुळें त्यांस ८५ वें वर्ष लागतांच श्रावण महिन्यांत देहावसानापूर्वी सात आठ दिवस आधींच त्यांनीं घरांतील मंडळीस आपल्या निधनाचा दिवस व वेळा सांगून ठेविली. त्या समयीं त्यांस थोडा अतिसाराचा विकार झाला होता. त्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें श्रावण वद्य ८ स प्रातःकाळीं स्नानसंध्यादिक आटपून आसनारूढ होऊन घरच्या मंडळींस जवळ बसवून सर्वास श्रीचें भजन करण्यास लाविलें, व भजन चालू असतां इसवी सन १८२२ सालीं त्यांनीं देह ठेविला. त्यांस तीन अपत्यें होतीं, दोन मुलगे व एक मुलगी. ज्येष्ठ चिरंजीवाचें नांव केशवजी व धाकट्याचें नांव माधवजी होतें.

केशवजी हे आपल्या वडिलांप्रमाणें घरीं स्वस्थ न बसतां घरें बांधण्याचें काम करूं लागले. शिल्प-केशवजी गोपाळजी. शास्त्रांत ते प्रवीण होते. शिल्पशास्त्राचे कांहीं ग्रंथ अझून त्यांचे येथें संग्रहीं आहेत. पालवाचे रस्त्यावरील शेणव्यांचें ठाकुरद्वार त्यांनीं बांधिलें आहे.



तशींच गिरगांवांत त्यांनीं बांधलेलीं कांहीं घरे आहेत. ते फार कर्मनिष्ठ होते. त्यांचा स्वभाव फार शांत असे. ते सन १८५४ सालीं ८७ वर्षांचे होऊन वारले. त्यांचे बंधु

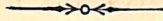
माधव गोपाळजी. माधवजी गोपाळजी कांहीं वर्षे मुंबई कौरीयर प्रेसमध्ये मुख्य कंपाझिटर होते. मागाहून

वार्धक्यामुळे तें काम सोडून घरींच ग्रंथलेखनाचें काम करित असत. ते १८७२ सालीं आपल्या वयाच्या ७९ वे वर्षीं वारले.





## भाग दुसरा.



### प्राथमिक शिक्षण आणि उद्योग.



गो

पाळजी यांचे वेळीं मुंबईत विद्याभ्यासार्ची साधनें नसल्यामुळें हरि केशवजी यांस प्राथमिक मराठी शिक्षण बहुधा त्यांचे आज्ञे गोपाळजी व मामा त्रिंबकजी ह्यांकडूनच घरीं

मिळालें होते. फावल्या वेळीं मोरोपंतांच्या आर्या, वामनी श्लोक वगैरे नेहमींच्या अभ्यासाशिवाय गोपाळजी, मामा आणि चुलते माधवजी यांनीं नित्यशः त्यांकडून पाठ करून घ्याव्या. लहानपणीं त्यांस पुष्कळ कविता मुखोद्गत असे. व पुढें तीच त्यांच्या अभ्यासक्रमास साधनीभूत झाली. मागाहून स्काटलंडांतून आलेले कांहीं मिशनरी यांनीं गिरगांवांत एक दोन मराठी व लहान इंग्रजी शाळा घातल्या. त्या शाळांपैकीं एका मराठी शाळेंत, त्रिंबकजी हे मुख्य शिक्षक होते. एतद्देशीयांचे विद्यावृद्धीस्तव ते वेळचे ज्या मिशनरी लोकांचे प्रयत्न चालू होते, त्यांमध्ये रेवरेंड राबर्ट मनी व रेवरेंड केनीसाहेब हे मुख्य होते.

नोकरी पत्करली.

रेवरेंड राबर्ट मनी यांच्या इंग्रजी शाळेंत हरि केशवजी यांचें प्राथमिक शिक्षण झाल्यानंतर त्यांची



तैलबुद्धि व विद्याव्यासंग पाहून रेवरेंड केनी यांनीं त्यांस फावल्या वेळीं उच्च प्रतीचें इंग्रजी शिक्षण देण्याचा क्रम ठेविला. पुढें इंजिनियरिंग वगैरे शिल्पिक ज्ञानाचा मुंबईत प्रसार व्हावा या उद्देशानें सरकारानें मुंबईत क्यापटन जर्विस ह्यांच्या देखरेखीखालीं एक इंजिनियरिंग शाळा काढली. त्या शाळेंत हरि केशवजी यांस मुख्य क्लार्कची जागा दिली. ते वेळीं मुंबईत बाबा व्यास या नांवाचे प्रसिद्ध शास्त्री होते. त्यांकडेस जाऊन नोकरी संभाळूनही यांनीं संस्कृताचा उत्तम अभ्यास केला.

सन १८२९ सालांत वरील इंजिनियरिंग शाळेंतील मुख्य क्लार्कची जागा सोडून हरि केशवजी यांनीं ठाणें अदालत कोर्टांत हेडक्लार्क व मराठी ट्रान्स्लेटरची जागा पत्करली. त्या जागेवर ते सुमारे इसवी सन १८३४ पर्यंत होते. नंतर त्यांची हुषारी, विद्वत्ता, व कामाची कर्तबगारी पाहून त्यांस सरकारांनीं सोलापुर येथील कोर्टांत मुख्य क्लार्कचे कामावर नेमिलें. परंतु आपले वृद्ध पिते व चुलते व इतर घरची मंडळी यांपासून दूर रहाणें न आवडल्यामुळें त्यांनीं ती जागा लवकरच सोडून मुंबई येथें सदर दिवाणी अदालत कोर्टांत (हल्लीचें हायकोर्ट अपिलेट् साईड) चीफ ट्रान्स्लेटरच्या जागीं आपली नेमणूक करवून घेतली. या जागेवर ते शेवटपर्यंत कायम होते.

ठाणें कोर्टांत हेड क्लार्क व ट्रान्स्लेटर.

सोलापूर कोर्टांत हेड क्लार्क.

मुंबई अदालतकोर्टांत चीफ ट्रान्स्लेटर.

इ० सन १८४७ सालांत मुंबई सुप्रीम कोर्टाचे ( हल्लीचे हायकोर्ट ) चीफ ट्रांस्लेटर मिस्टर मर्फी यांनी पेनशन घेतले. त्या वेळीं हरि केशवजी यांस सुप्रीम कोर्टांत कांहीं वर्षे चीफ ट्रांस्लेटरच्या जागेवर नेमिलें होतें.

पुढें सुप्रीम कोर्टांत चीफ ट्रांस्लेटरच्या जागेवर मिस्टर फ्लिन यांची कायमची नेमणूक झाल्यामुळें  
 सुप्रीम कोर्टांत चीफ ट्रांस्लेटर. हरि केशवजी हे अदालतींत आपल्या चीफ ट्रांस्लेटरचे जागेवर परत आले.

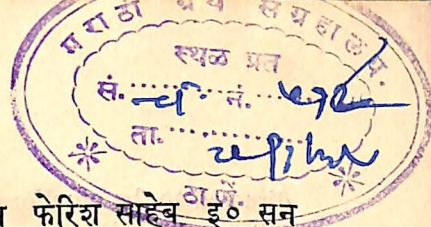
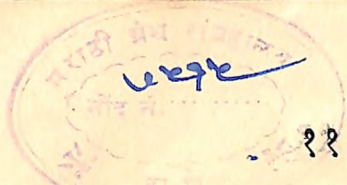
क्यापटन जार्ज जर्विस यांच्या इंजिनियरींग शाळेंतील  
 त्यांची सर्टिफिकिटें. मुख्य क्लार्कची जागा सोडते वेळेस हरि केशवजी यांस क्यापटन जार्ज जर्विस यांनीं जें सर्टिफिकीट दिलें आहे, त्यावरून ते मराठी व इंग्रजी भाषांत प्रवीण असून उत्तम भाषांतरकर्ते होते, असें दिसून येतें.

अदालत कोर्टांतली नोकरी सोडून त्यांनीं जेव्हां आपली नेमणूक सोलापुरास अदालत कोर्टांत करून घेतली, त्या वेळीं ठाणें कोर्टाचे मुख्य जज व सेशन जज ए. बेल. इस्कायर यांनीं त्यांस जें सर्टिफिकीट दिलें आहे, त्यावरून आणि मुंबई येथील अदालत कोर्टातील जजांनीं वेळोवेळीं त्यांस जीं सर्टिफिकिटें दिलीं आहेत, त्यांवरून ते मोठ्या कुलीन घराण्यांतले असून विद्वान् व उत्तम भाषांतरकर्ते होते, असें होतें. त्यांतल्या कांहीं सर्टिफिकिटांचे उतारे यासोबत जोडिले आहेत. ( अंक १ ते ६ )



## आनरेबल जेम्स फेरीश.

एतद्देशीय लोकांत विद्येचा प्रसार व्हावा या उद्देशानें सुमारे ३० सन १८२२ सालीं त्या वेळचे मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर आनरेबल मॉट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन यांनीं मुंबई नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी या नांवाची एक संस्था स्थापित केली. त्या संस्थेचे आनरेबल सर जान मालकम मेजर जनरल हे अध्यक्ष होते, व सरकारी मोठे मोठे युरोपियन अधिकारी व मुंबईतील इतर विद्वान् व धनवान् पार्शी हिंदू व मुसलमान गृहस्थ उपाध्यक्ष व व्यवस्थापक वगैरे होते. ह्या व्यवस्थापक मंडळींत आनरेबल जेम्स फेरिश या नांवाचे एक विद्वान् युरोपियन गृहस्थ होते. ते त्या वेळीं मुंबई कौन्सिलमध्ये एक सभासद असून एतद्देशीयांत विद्येचा प्रसार व्हावा ह्मणून त्यांचे यत्न सतत चालू असत. ते पुढें कांहीं वेळ मुंबईचे आर्किटग गव्हर्नरही झाले होते. हरि केशवजी यांस ज्यांकडून उच्च प्रतीचें इंग्रजी शिक्षण मिळालें असे मागें लिहिलेले रेव्हरेंड केनी साहेब यांनीं आनरेबल जेम्स फेरीश यांशीं हरि केशवजी यांची ओळख करून दिली. आनरेबल फेरिश साहेबांनीं त्यांची विद्वत्ता व विद्याव्यासंगाची उत्कट इच्छा पाहून त्यांस आश्रय दिला, व त्यांचें त्यांजवर इतकें प्रेम बसलें कीं, ते स्वदेशीं गेले तेव्हां त्यांनीं त्यांस आपला बहुतेक अमूल्य ग्रंथसंग्रह व बंगल्यांतील थोडें बहुत सामान त्यांस



बक्षीस दिलें. हे आनरेबल जेम्स फेरिश साहेब इ० सन  
 १८४१ सालांत स्वदेशीं गेले. ते स्वदेशीं जाते वेळेस  
 हरि केशवजी व मुंबईतील कांहीं विद्यार्थी मंडळी यांनीं  
 मिळून त्यांस एक मानपत्र दिलें. त्यांतून कांहीं उतारे  
 खालीं देतो.

Address to the Hon'ble James Farish Esq.

To the Hon'ble James Farish Esq. member of  
 Council, Bombay.

Hon'ble Sir—We the undersigned Natives, inhabi-  
 tants of Bombay, most humbly beg to approach  
 your honour with this address on the occasion of  
 your proceeding to England, your native country.  
 We cannot refrain from expressing our sincere regret  
 for the loss which we shall experience in consequence  
 of your departure. Hon'ble Sir, our hearts bear the  
 lively impressions of your kindness and anxiety,  
 which were invariably shown in attending to our  
 wants, consulting our good, and giving us most useful  
 instructions. We shall never forget the free and easy  
 access to you which we enjoyed, notwithstanding  
 your high station as Senior member of Council and  
 still higher as Governor; and we shall make it our  
 duty to imitate the laudable condescension with which  
 you heard even the children of poor Natives read,  
 especially on Sundays, teaching them such things as  
 are calculated to promote their best and highest  
 interests.

2d. Your unlimited benevolence and philan-  
 thropic acts on behalf of the Natives of this country,



directed to the amelioration of their moral and intellectual condition; your unrivalled generosity, and encouragement of the various and useful publications in the Native languages; your uninterrupted connection with *the Bombay Native Education Society* and with all the institutions which have in contemplation the public good; and even your personal labour in the cause of Native Education, often sacrificing that portion of your valuable time which might have been given to ease and comfort, these have been from the most sincere and high motives, and of such a nature as to call forth public acknowledgment. We humbly beg in consideration of these circumstances to observe that the appellation of "The Devoted Friend of India" may be rightly appropriated to your honor. When we think of your amiable disposition, your virtuous and pious life, your learning and talents; and the unwearied zeal, and strict justice, and impartiality with which your honour filled the various stations of public life from the lowest to the highest, upwards of thirty years, we are impelled to observe that these distinctions can be equalled perhaps only by a few. Thus your conspicuous character which justly entitles you to a profound respect, will ever continue to be a most brilliant and durable ornament to the British Officers employed in the Civil service in India.

We remain Honourable Sir, your most obedient and humble servants,

HURREE KESSOWJEE and about 100 others  
Bombay 26th February 1841.

वरील मानपत्र हरि केशवजी यांनी तयार केलें होतें. त्याची भाषासरणी व समर्पकता किती गोड आहे, हें सांगणें नको. त्याविषयीं पत्रकारांचा अभिप्राय खालीं दिला आहे.

“This document, we consider as highly creditable to its authors, as it must have been gratifying to the honoured individual to whom it is addressed. Being the expression of heartfelt gratitude, for blessings really dispensed, it is more to be valued than the fulsome and indiscriminate addresses, which have so often been produced, more in the hope of securing future favour, than in the desire to acknowledge benefits actually bestowed. Let all mark the feeling of those who actually receive religious instruction in this place.”—

“The Native’s Friend.” No. 10 March, 1841.

ह्या मानपत्रास आनरेबल जेम्स फेरिश साहेब यांनीं जें उत्तर दिलें आहे, त्यांतून कांहीं उतारा खालीं देत आहें.

To Hurree Kessowjee and those who have presented me the present address.

My friends,—I receive with the very warmest acknowledgements your good wishes towards myself and family, on our departure from India, and your expressions of thankful recollection of any measure of usefulness which it may have been in my power to extend to any of you. The friendly intercourse I have enjoyed with some of you for many years, has, I trust, been useful to us both.

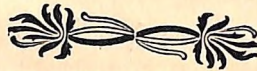


Farewell—I shall often remember you with much pleasure and always derive the highest gratification from hearing of your advances in those things which will lead you to true excellence.

26th February 1841. }

Your sincere friend.  
J. Farish.

वरील उत्तरावरून दिसून येते कीं, आनरेबल जेम्स फेरिश हे मोठे धर्मशील असून त्यांची एतद्देशीयांवर प्रीति व त्यांसंबंधीं त्यांस कळकळ फार असे.





## भाग तिसरा.

### त्यांचे ग्रंथ.

फ्रॅंस्टर जान बापेल व मार्गे लिहिलेले क्यापटन जार्ज जर्विस हेही एज्युकेशन सोसाइटीच्या व्यवस्थापक मंडळींत सभासद होते. शास्त्रीयविषयक व इतर शालोपयोगी ग्रंथ प्रसिद्ध करण्याचें काम त्यांकडेस होतें. त्यांनीं इ० सन १८३३ सालीं हरि केशवजी यांकडून Conversations on Natural Philosophy या शास्त्रीय ग्रंथाचें मराठी भाषांतर करविलें. “सिद्धपदार्थ-विज्ञानशास्त्रविषयक संवाद” असें या भाषांतराचें नांव आहे. हा भाषांतररूपानें केलेला ग्रंथ हरि केशवजी यांनीं ते वेळींचे मुंबईचे गव्हर्नर राईट आनरेबल जान अर्ल आफ् क्लेयर यांस अर्पण केला आहे असें खालीं दिलेल्या अर्पण-पत्रिकेवरून दिसतें.

### अर्पणपत्रिका.

To, The Right Honorable

JOHN EARL OF CLARE,  
Governor of Bombay.

My Lord,

The slight degree of the knowledge of the English language and the elements of Natural Philosophy



which I possess, having been conveyed to me through the means of your benevolent and learned countrymen, the patrons of the arts, Sciences and civilization, —naturally produced in me a desire of communicating it to my Countrymen as an efficacious means of securing their moral and intellectual improvements and thus promoting the amelioration of their condition.— This desire through the kind assistance of my friends, and the liberal patronage of that most useful Institution, which was wisely founded by the Honorable Mount Stuart Elphinstone and generously protected both by Sir John Malcolm and Your Lordship, is in some measure gratified, in consequence of my having become the instrument of producing this work, which as a sincere tribute of high respect from a Native subject is dedicated with profound deference to Your Lordship, who is the distinguished Promoter of Learning and especially of Native Education.

TANNA,  
11th August 1832.

I remain  
My Lord  
Your most obedient and humble  
Servant.

HUREE KESSHOWJEE

Som-Wanshi Kshatriya Pathare,  
Assistant to the Head Clerk, Tannah  
Adawlut, and Member of the Trans-  
lating Committee of the Bombay  
Native Education Society.

हे भाषांतर बहुधा दुर्मिळ आहे. पदार्थांचे सामान्य-  
धर्म, गुरुत्वाकर्षकत्व, चलननियम, यांत्रिक शक्ति, ज्योतिष-

शास्त्र, ग्रह, पृथ्वी, सूर्य, चंद्र, प्रवाही पदार्थांचे धर्म, दर्शनानुशासन इत्यादिक अनेक विषयांचें विवेचन या ग्रंथांत उत्तम रीतीनें केले आहे. हें भाषांतर वाचतांना तें इंग्लिश ग्रंथाचें भाषांतर आहे असें मुळींच दिसत नाही. याची भाषा प्रौढ असून सोपी आहे. अस्ताचे वेळीं क्षितिजरेषेसमीप जातां सूर्य आपणांस स्पष्ट दिसतो; तद्विषयीं मिल्टन कवि यांनीं आपल्या एका ग्रंथांत पद्यरूपानें दिलेलें मोठें रमणीय वर्णन मूळ ग्रंथांत घेतलें आहे. त्याचें भाषांतर हरि केशवजी यांनीं या भाषांतराच्या ग्रहविवेचनभागांत आर्याछंदांनें दिलें आहे. तें असें:—

### आर्या.

सूयास्तीं कपिशांगी संध्यारमणी करावया केली ।  
 नीलांधकार वसना नेसुनि आकाशमंदिरीं ठेली ॥ १ ॥  
 तीणें त्या निजवस्त्रें आच्छादुनि टाकितां दिशावदनें ।  
 पशुपक्ष्यांनीं जाणों आश्रयिलीं तद्भयें निजें सदनें ॥ २ ॥  
 मौनें संगति धरिली संध्येची मग तृणाचिया शयनीं ।  
 पशु कोट्यांत पतत्री रमती निद्रा तशीच तन्नयनीं ॥ ३ ॥  
 ऐशांत बापुडी ते कोकवधू स्पष्ट एकटी पडली ।  
 गातां पतितें तिजवरि मौनाची सुप्रसन्नता घडली ॥ ४ ॥  
 मग शुक्रवीर तारा सेना घेऊनि जाहला प्रकट ।  
 त्याणें निजतेजानें बहुधा तम नाशिलें भयासकट ॥ ५ ॥  
 यापरि तिमिरमलातें क्षालुनि तेजोजलें नभीं टिकला ।  
 भासे दिगंगनांनीं नाहुनि तो भालिं लाविला टिकला ॥ ६ ॥



विजयश्रीनें वरिला सेनानी शुक्र त्याशि देखाया ।

वेऊनि चंद्रराजा आपण विश्रांति त्याशि दे खाया ॥ ७ ॥

तेजःपुंज कलानिधि जाणों त्याला सुरौप्य कवचाला ।

अखिल तमोरिकुलातें नासुनियां विजय पावता झाला ॥ ८ ॥

भाषांतरांतून एक उतारा.—

शु०—प्रकाशकिरण डोळ्यांच्या कनीनिकेंत प्रविष्ट होऊन, नेत्रगोलकाचे आंतल्या भागीं जे दर्शनज्ञानतंतू असतात, त्यांजकडेस जातात; आणि तेथें आपण ज्या पदार्थापासून परावर्तन पावले, त्याची आकृति, रंग काढून, तो पदार्थ जसा असेल तसा उत्पन्न करितात; इतकेंच कीं त्याचें स्वाभाविक महत्त्व त्या आकृतींत आणीत नाहींत. आतां आपण पुनः या खोलीची खिडकी लावून, त्या खिडकीस जें छिद्र आहे, त्यामधून इजमध्ये प्रकाश येऊं देऊं, ह्मणजे तुझ्या डोळ्यांच्या दर्शनज्ञानतंतूंवर जशी पदार्थाची आकृति उत्पन्न होते, तशी या छिद्राचे सन्मुख जो भिंतीचा प्रदेश किंवा स्वच्छ वस्तू, त्याजवर पदार्थाची आकृति उत्पन्न होईल, अशी कीं ती तुला यथास्थित दिसूं येईल.

ह्या उताऱ्यांवरून हरि केशवजी यांची भाषासरणी व कविता किती प्रौढ आहे हें दिसून येतें.

सन १८३१ सालीं हरि केशवजी यांस एज्युकेशन सोसाईटींत ग्रंथ प्रसिद्ध करणाऱ्या कमिटीमध्ये सभासद नेमिलें. त्या सालापासून ते सन १८५१ सालापर्यंत, ते सभासद

एज्युकेशन सोसाई-  
टीच्या व्यवस्थापक  
मंडळीचे सभासद.

कायम होते. त्या सालानंतर पुढें त्या संस्थेचें काम सर-  
कारानें आपल्या हातीं घेतलें.

हरि केशवजी यांनीं सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्राचा ग्रंथ  
भाषांतररूपानें प्रसिद्ध केल्यानंतर एज्यु-  
रसायनशास्त्र. केशन सोसाईटीच्या सूचनेवरून Conversa-  
tions on Chemistry या शास्त्रीय ग्रंथाचें मराठी  
भाषांतर केलें. हें भाषांतर १८३७ सालीं प्रसिद्ध झालें.  
हें भाषांतर हल्लीं बहुधा दुर्मिळ आहे. वर लिहिलेले आन-  
रेबल जेम्स फेरिश यांस हरि केशवजी यांनीं हें भाषांतर  
अर्पण केलें आहे, असें खालील अर्पणपत्रिकेवरून  
दिसतें.

### अर्पणपत्रिका.



To the Honorable JAMES FARISH, Esquire,  
Member of Council,  
Bombay.

Honored Sir,

The condescension, cheerfulness and solicitude with which, notwithstanding your high station, you explained this as well as the former work on Natural Philosophy, and revised sentence by sentence the whole of their extensive versions, are most conspicuous favours among those for which I already stand indebted since my recommendation to your



patronage by our kind friend, the Revd. R. Kenny, more than ten years ago. In grateful acknowledgment of these deep obligations, I am induced to dedicate, most humbly, to you, Sir, who are distinguished and zealous Patron of Virtue and Native Education, this translation of Conversations on Chemistry, attempted for the purpose of imparting to my countrymen some knowledge of the true principles of a science of great importance to the public good and for the furtherance of general information.

The desire to shew that the promotion of these objects is duly appreciated, will, it is hoped, prove to be a lasting motive to the present and rising generations, to perpetuate a pleasing remembrance of the truly laudable efforts of those illustrious persons who like yourself, are hastening on the dawn of Civilization and Happiness, till it shines with full splendor on this part of India.

Bombay 3rd September 1835.

I remain,  
 Honored Sir,  
 Your most Obedient and Humble Servant  
 HURREE KESHOWJEE,  
 Clerk in the Sudder Adawlut and  
 member of the Translation committee of the Native Education  
 Society.

राजमंत्रीस्थानापत्र  
 जेम्स् फेरिश साहेब वास्तव्य मुंबई यांप्रति  
 सदर अदालतसंबधीं भाषांतरकार हरि केशवजी वास्तव्य

मुंबई गिरगांव विज्ञप्ति ऐशीजे सन्मार्ग व एतद्देशीय जनांची  
 शिक्षा यांचे प्रवर्तनार्थ आपले विख्यात उद्योग चालिले             
 आहेत, आणि आपले इष्ट कारुणिक केनीसाहेब यांहीं मला  
 आपल्या आश्रयास निरवून १० वर्षे झालीं त्या दिवसापासून  
 तर आजपर्यंत आपण मजवर कृपाच करीत आलां आहां.  
 परंतु सिद्धपदार्थविज्ञान ह्मणून जो पूर्वीं माझे हातून ग्रंथ  
 झाला, तो व हा ग्रंथ आपण इतक्या थोर अधिकारारूढ  
 असतां मला दयेनें, उत्साहानें, व आस्थेनें सांगितला व  
 त्याचें व याचें जें अवघें मोठें भाषांतर झालें तें पंक्तिशः  
 शोधिलें, तेणेंकरून तर मजवर आपली सर्वप्रसिद्ध कृपा  
 झाली आहे. हे आपले परमोपकार मी मनोभावे आठवीत  
 आहे, आणि या देशावर सुवर्तमानाचा व सुखाचा सूर्य             
 पूर्ण तेजानें प्रकाशावयास आपल्यासारख्या प्रकाशित-  
 कीर्ति पुरुषांचे यथार्थ स्तुत्य प्रयत्न चालिले आहेत, त्यांस  
 ज्ञानकल्याणदायक असें मानून त्यांचें आनंदजनक स्मरण  
 वर्तमान व भावी लोकांसही नित्य राहिल असा भाव धरून  
 ज्ञानकल्याणप्रवृत्ति करण्याविषयीं अति कुशल जें शास्त्र  
 त्याचा शुद्धांश अस्मद्देशीय जनांस प्राप्त व्हावा या हेतूनें  
 आरंभिलेला व आपल्या साहाय्यानें सिद्धीस गेलेला जो  
 रसायनसंवादभाषांतररूपग्रंथ आपल्या सकृत्ज्ञतोदेशें परम  
 विनये करून अर्पिला असे. हे विज्ञप्ति. शके १७५७ मन्म-  
 थनाम संवत्सर भाद्रपद शुद्ध एकादशी गुरुवार.



भाषांतराच्या आरंभी ग्रंथविषयदिग्दर्शनार्थ मुखपृष्ठावर एक श्लोक लिहिलेला आहे. तो व त्याचा इंग्रजीत भावार्थ दिला आहे तो असा.

शिल्पातें कृषिवैद्यकांस मिरवी घात्वौषधींच्या गुणां ।  
संयोगादि पृथक्कृतींस गहना तत्वादिकांच्या खुणा ॥  
नेत्रीं दाबुनी ईश सन्मति सदा संसारसौख्यास दे ।  
कंठीं रत्नरसायनाख्य वरवें घाला हरी हें वदे ॥ १ ॥

#### A PRACRIT STANZA

“Wear round your neck says Hurree this Excellent Jewel-like work on chemistry. It gives ocular demonstration of the properties of mineral and vegetable substances, the complicated nature of synthesis, analysis and similar other phenomena as well as the characters of simple bodies. It materially promotes the ends of the useful arts, manufactures, Agriculture Pharmacy &c. It does not only in an un-failing manner extend the sphere of the luxuries and happiness of human life but inspires the mind with true devotion towards the Deity.”

वरील अर्पणपत्रिकेवरून दिसून येईल कीं, हरि केशवजी यांची आनरेबल जेम्स फेरिश यांजवर पूज्यबुद्धि असून आपल्यास विद्याभूषित करण्यास त्यांनीं जे श्रम घेतले त्यांसाठीं आपली कृतज्ञता दर्शित केली आहे.

या भाषांतरांत शास्त्रीय विषयाचें विवेचन सोप्या भाषेत केलें आहे. व भाषांतर वाचतांना तें भाषांतर आहे असें

मुळींच दिसत नाहीं. विषय प्रतिपादन करितांना ग्रंथाच्या आकृती दिल्या आहेत. ह्या भाषांतराच्या प्रति खुद्द एज्युकेशन सोसाईटीने दर प्रतीस दहा रुपयेप्रमाणें ५०० प्रति ठेविल्या. ह्यावरून हा भाषांतररूपी ग्रंथ मोठ्या महत्त्वाचा आहे असें सहज दिसते.

आनरेबल जेम्स फेरिश यांचे सूचनेवरून सन १८३८ सालीं हरि केशवजी यांनीं History of England इंग्लंडाचा वृत्तांत या ग्रंथाचें भाषांतर केलें. ते वेळींचे मुंबईचे गव्हर्नर सर राबर्ट ग्रांट यांस हें भाषांतर अर्पण केलें होतें असें अर्पणपत्रिकेवरून दिसते.

ह्या भाषांतराच्या प्रती मुंबईत ते वेळीं फार खपल्या. हें भाषांतर आतां बहुधा उपलब्ध नाहीं.

सन १८४१ सालीं स्काटिश मिशन सोसायटीकरितां हरि केशवजी यांनीं आनरेबल जेम्स फेरिश यांचे सूचनेवरून Bunyan's Pilgrim's Progress या इंग्रजी ग्रंथाचें भाषांतर केलें. ह्या भाषान्तराच्या प्रती ५०० दर प्रतीस तीन रुपयेप्रमाणें खुद्द स्काटिश मिशन सोसायटीनें ठेविल्या. ह्यावरून हा भाषांतररूपी ग्रंथ सोसायटीस अति प्रिय व महत्त्वाचा वाटला होता असें दिसते. या भाषांतरास नांव "यात्रिकक्रमण"



म्हणजे “इहलोकापासून परलोकास जाणें” असें दिलें आहे. हें स्वप्नाच्या रूपकानें सरळ लिहिलें आहे. हें भाषांतर आतां बहुधा उपलब्ध नाही. मूळ ग्रंथ संवादरूपानें लिहिलेला आहे; व कारणपरत्वे मध्यें मध्यें कविता लिहिल्या आहेत. त्या कवितांचें भाषांतरही आर्याश्लोकादि छंदांनीं भाषांतरांत दिलें आहे. त्या कवितांपैकीं कांहीं येथें दिल्या आहेत. त्यांवरून ग्रंथाचा विषय सहज ध्यानांत येईल.

### आर्या.

मी दुःखित अतिव्याकुळ कपाट उघडून आंत घे मातें ।  
मी अपराधि खरा पण गाईन तुझ्या अगाध कीर्तीतें ॥ १ ॥

### अभंग.

येथें म्यां पाहिलें ऐकिलें जें कानीं, थोडे तैसें जनीं दिसे मज. १  
हितकारी आणि संतोषदायक, भयही कारक दाखविलें. २  
स्थिर बुद्धि राहे आरंभिल्या कार्यां, ऐशी सोई मज कळविली. ३  
हा बोध मजला राहो सरो नित्य, बोधकें साहित्य केलें माझें. ४  
विसरेना कदा तयाच्या उपकारा, धन्य त्या दातारा, वानीतसें. ५

### आर्या.

पापाचें जें ओझें, वाहुन आलों किं येथवर पाहीं;  
तेणें व्याकुल कष्टी, होतों परि या स्थलीं सुखें राहीं. १  
हें स्थान कोण आहे, कीं येथुन त्या सुखास आरंभ;  
मत्पृष्ठांचें ओझें, पडलें धरणीं असा बहुत लाभ. २  
मृत्युस्तंभ प्रतापी, माझीं येथें किं बंधनें तुटलीं;  
कवरीला किति वानूं, ओझ्याची सबळ ग्रंथि कीं सुटली. ३

ज्याचा प्रताप ऐसा तोच मला बहुत धन्य वाटे कीं;  
माझ्या कार्यालागीं मृत्युस्तंभीं सलज्ज शिर टेंकी. ४

### चाल.

पर्वत हा बहु उंच दिसे परि इच्छित मानस त्यावरि जाया,  
आडहि कांहीं तरी जरि येइल काय शिणेल हटेल हि काया;  
जीवन तेथे असेल असत्य असा मनिं बोध हो निश्चित झाला,  
सत्वर निर्भय येइं मना तरि पूर्ण करी मन हेतु उदेला. १

दुर्गम कष्टद आहे परि दिठि दावित लक्ष्य असा पथ आहे,  
जाइं तयांतुनि आदरें निश्चित चालें तयामधें नित्य तुं राहें;  
लक्ष्य न दावुनि दुःखद अंतिहि जो पथ आहे असा कुमताचा,  
जाणें सुखें असलें परि त्यांतुन इच्छि निरंतर त्याग तयाचा;

### अभंग.

आतां कोठें आहे मीहो कवण्या ठार्यां,  
येऊनियां राहीं सौख्यस्थानीं १  
देवलोकाच्या हें जवळील स्थान,  
निर्मियेलें जाण विश्रांतिशीं. २  
माझीं पापें क्षमा करूनि दयाळा,  
सांभाळिलें मला ऐशा रीती. ३  
यात्रेकरू त्यांची, किती प्रीति चिंता,  
वाहाशी सर्वथा इशु चिंतीं. ४

### श्लोक.

आश्रय हें थोर दिसेच लोकीं, मातें कसें रक्षियलें विलोकीं;  
त्या घोर विघ्नांतुनियां मला हो, नेलें दुरी हाच अतुल्य लाहो. १



या खोच्यांत मला पिशाच नरकें पापें तमें वेष्टिलें,  
गर्तापाशहि जाळ दुःखद मला यांनीं पथीं कष्टिलें;  
तेव्हां तो स्वकरें सुरक्षित करी तो धन्य वाटे मला.

कीर्तीचा शिरिं ज्याच्या सुकुट त्या मी वर्णितों निर्मला. २

इशूनें मला रक्षिलें पामराला, तयाच्या कृपें शोक सारा विराला;  
तयावीण मी गुंततों पाशबंधें, ह्मणूनी तया गातसें मी प्रबंधें.

### श्लोक.

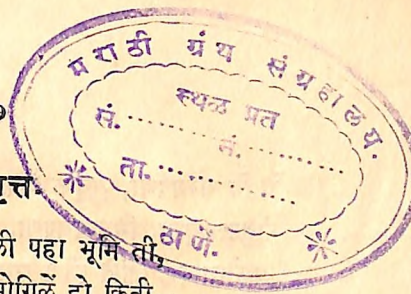
मानी ईश्वर वाक्य जो नर तया विभ्रें कसूं पाहती,  
तीं देहाश्रित कीं अनेक असती चित्ता सदा मोहिती,  
त्यांतें दूर करीं तयांहुनि पळें सोडूनियां सत्वरीं,  
ऐसें निश्चित तूं जरी न करिशी तूं गुंतशी तत्करीं. १

सन्मार्गि जो चालत एक भावें,  
यात्रेकरू नाम तया वदावें,  
तेणें सदा सावध कीं असावें,  
लज्जादि विघ्नाशिं बळें त्यजावें ॥ २ ॥

### चाल दिंडी.

पहा तुझी निश्चर स्वच्छ कीती, थोर मार्गा समीप हे वहाती,  
हरित वणें उपवनें शोभताती, मधुरगंध यांतून कसे येती १  
सुरस ऐशा उत्तम वस्तू येथें, यात्रेकरू भोगिती याच पंथें,  
समाधान व्हावया तयांलागीं, निर्मियेले उपभोग याचि जागीं. २

हेच वृक्ष गोमटीं फळें देती, गोडपत्रें वाणुं मी यांस कीती,  
स्वाद यांचा लागतां जया जना, विकुनि सर्व घेईल याची वना. ३



सुमार्ग गति सोडुनी क्रमियली पहा भूमि ती,  
निषिद्ध ह्यणुनीच दुःखतरि भोगिलें हो किती,  
परंतु जन येति जे सुमन आमुच्या मागुतें,  
धरोत अवधान तत्पर सदाच राहोत ते.

१

असें न करतील ते अनवधान त्यांलागुनी,  
जसें भ्रमविलें अह्मांस भ्रमवील हो त्रासुनी,  
प्रभुत्व भ्रम दुर्गिचें मिरवि नष्ट आशा करी,  
अशा प्रभु अधीन होति पथ सांडिती ते जरी.

२

सन १८४६ सालांत एज्युकेशन सोसायटीकरितां हरि  
केशवजी यांनीं “ Chamber's Moral  
नीतिग्रंथ. Class Book ” या ग्रंथाचें भाषांतर  
मराठींत केलें. मूळ ग्रंथ शिक्षणखात्यांत सरकारी शाळांतून  
पुष्कळ वर्षे अभ्यासक्रमांत चालू होता. हें भाषांतर  
“नीतिग्रंथ” ह्या नांवानें प्रसिद्ध होतें. ह्या ग्रंथांतील विष-  
यांची अनुक्रमणिका आर्याश्लोकछंदानीं ग्रंथारंभीं दिली आहे.  
ती फारच रमणीय असल्यावरून यें दिली आहे:—

### श्लोक.

प्राणी, आप्त कनिष्ठ श्रेष्ठ जन जे त्यांतें सदा सन्मते ।  
वर्ते उद्यम, स्वात्मसेवकपणा स्वातंत्र्य धारिष्ट ते ।  
यांतें पोषुन लक्षपूर्वक करी विस्तीर्ण आलोचना, ।  
संपादीं पटुयुक्ति सूचनलता, संकोचता सज्जना. ॥ १ ॥



घे घे सभ्यपणा, सुयुक्त अशना, आरोग्यसंवर्द्धना, ।  
 संतुष्टत्वगुणा, मितव्ययपणा, लोकोपकारीमना ।  
 अक्रोधादिक क्षांति हीच सुमना, भोगीं क्षमा सद्वना, ।  
 सौम्यत्वादिक भूषणा धरिं रमें यां सद्गुणांच्या वना. ॥ २ ॥

### आर्या.

अंतरसाक्षित्वातें सहन नव्हे कीं अनीतिलव एक ।  
 लक्षुनि तें, व्यापारा नीतीचें येउंदे सदा पीक ॥ ३ ॥  
 परधन, लौकिक, सत्ता; निजकर्तव्यें अवश्य जीं प्राप्त, ।  
 निजऋण, तूं या सर्वाविषयीं वर्तन करीं यथा उचित. ॥ ४ ॥  
 स्वहिताचें संपादन यद्यपि जें साध्य नीच रीतीनें ।  
 त्यातें वर्जी, न्याय्य व्यवहारीं वर्त तूं यथाविधिनें ॥ ५ ॥  
 पाळीं स्वदत्त वचना, स्वैच्छिक अपकार वर्जुनी सारे ।  
 परदुःखादिक न करीं, अंतरसाक्षी निषेधितो वा रे ॥ ६ ॥

### श्लोक.

जें सत्य तें सेवित नित्य जावें । महात्मता, शौर्य गुणास ध्यावें ।  
 स्वदेशप्रीतीस मनीं धरावें, । नीतीस रे सौख्य दया भजावें ॥ ७ ॥

सरकारी व मिशनरी शाळांत मागें बहुत वर्षेपर्यंत हें  
 भाषांतर अभ्यासक्रमांत चालू होतें.

सन १८५१ सालीं डेक्कन ट्रान्स्लेशन सोसायटीनें  
 Mrs. Marcet's Conversations आणि  
 देशव्यवहार व्यवस्था. Mill's Treatise या ग्रंथांच्या आधारानें  
 Political Economy या विषयावर महाराष्ट्र भाषेंत

ग्रंथ तयार करविला. “देशव्यवहारव्यवस्था” हें ह्या ग्रंथाचें नांव आहे. मार्सेट व मिल्ल यांच्या ग्रंथांतील निवडक भागांचें या ग्रंथांत भाषांतर आहे. रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक हे ते वेळीं एल्फिन्स्टन काले-जांत नार्मल स्कालर होते, त्यांचे हातून व हरि केशवजी यांचे साह्यानें हा ग्रंथ तयार झाला. ग्रंथरचनेचें काम बहुधा हरि केशवजी यांनी केलें, असें ते वेळींचे कमिटीच्या रिपोर्टावरून दिसतें. हरि केशवजी यांची विद्वत्ता, मार्मिक रीतीनें भाषांतर करण्याची त्यांची शैली, व त्यांच्या शांत व सौम्य गुणांची प्रशंसा या रिपोर्टांत व्यक्त केली आहे. या रिपोर्टांतून कांहीं भागाचा उतारा खालीं देत आहोंः—

“A work in Marathee on Political Economy to be founded on Mrs Marcet’s Conversations and Mill’s Treatise and to bear an appropriate title.”

Mr. Hurree Kesowjee who is well known as a translator of many useful works, having rendered into Murathee the greater portion of Mrs. Marcet’s Conversations on Political Economy, offered to complete his translation for the Society.....Mr. Green having kindly volunteered his assistance in having the work prepared in this way, the Committee considering the importance of placing within the reach of the Murathee reader some knowledge of the interesting science of political economy, resolved that the compilation should be proceeded with; and that Rs, 1200 should be set apart for it. Of that sum, a portion



amounting to Rs. 900, the Committee agreed to grant to Mr. Hurree Kesowjee on the completion of his version; and the remaining Rs. 300 having been placed at the disposal of Mr. Green, are to be applied by him to the remuneration of one of the normal scholars of the Elphinstone Institution, whom he proposed to employ under his direction. The Committee have recently had the pleasure of receiving from Mr. Green the following interesting details relative to the plan and progress of the work.

“The moment” writes Mr. Green “the Committee accepted our joint offer, I sat down with Hari Kesavji, and marked all the parts of Mrs. Marcet’s book which we considered might be remodelled with advantage to the cause of good feeling and scientific truth.....Accordingly on being removed to Poona, almost the first work I engaged in was to draw out this plan, sending it, with ample instructions and references to various sources of information to Vishwanath Narain, the most distinguished of the normal scholars in the Elphinstone College. Between him and Huri Keshavji the work was shared in the following manner; Wishwanath Narain was made responsible for all the *matter* and Hari Keshavji for all the *language*, while the task of rendering the whole into familiar dialogue adapted to the present state of native thought and information and of finding *Indian* illustrations of the various topics discussed, was to be shared between them—though the greater part of this probably falls to the lot of Hari Keshavji. Hari Keshavji’s thoroughly amiable disposition, and

his earnest desire to see a really good book produced have insured his very cordial co-operation in all these arrangements; and I am sanguine that we shall have a most valuable Marathi treatise.

“The work as it proceeds, is sent for a final revision to Poona. It is there read to a large Committee, consisting, in addition to myself, of the most intelligent of the Shastris and English students in the new College,—a few of the more promising of the younger students being also admitted to play the part of Molier’s old woman to whom he read his comedies. The portions which Hari Keshavji and Wishwanath have hitherto sent namely the “Introduction” and “Part I.” have been read in this manner, and have given the greatest satisfaction to this Committee; and I understand that the remainder of the work is in a state of great forwardness, and that I may expect much the greater portion of it at Poona, also immediately.”

पुढें सन १८५६ सालीं ह्याच डेक्कन ट्रान्सलेशन सोसायटीनें सखाराम रामचंद्र दीक्षित शास्त्रीय ज्ञानदर्शन. आणि विष्णु अमृतराव ह्यांजकडून Guide to Scientific Knowledge ह्या ग्रंथाचें भाषांतर करवून तें हरि केशवजी आणि कृष्णशास्त्री भाटवडेकर ह्यांजकडून तपासविलें. त्याचें नांव “शास्त्रीय ज्ञानदर्शन” असें आहे. हा ग्रंथ संवादरूपानें लिहिला आहे. सृष्टपदार्थांचे गुणधर्म, घटक, व ते परस्परांशीं संलग्न झाल्यानें रासायनिक क्रियेचे



योगानें त्यांचें रूपांतर कसें होतें व गुणधर्म कसे बदलतात याविषयीं या ग्रंथांत उत्तम विवेचन केले आहे.

वर लिहिल्याप्रमाणें हरि केशवजी यांनीं भाषांतररूपानें एकंदर ग्रंथ केले ते:—

१ सिद्धपदार्थविज्ञानशास्त्र.

२ रसायनशास्त्र.

३ इंग्लंडाचा वृत्तांत.

४ यात्रिकक्रमण.

५ नीतिग्रंथ.

६ देशव्यवहारव्यवस्था.

७ शास्त्रीय ज्ञानदर्शन.

या ग्रंथांपैकीं बहुतेक ग्रंथ प्रस्तुत उपलब्ध नाहींत.





## भाग चवथा.

त्यांचे सार्वजनिक कामांत परिश्रम.

उर्फपला उद्योगधंदा सांभाळून विद्यावृद्धीचे कामीं त्यांचे जसे परिश्रम चालू होते, तसेंच सार्वजनिक कामांतही त्यांचा हात असे.

स्टुडन्टस लिटररी अँड सायन्टिफिक  
सोसायटीचे सभासद.

बोर्ड आफ एज्युकेशनकडून स्थापित केलेल्या मराठी व इंग्रजी शाळा, एल्फिन्स्टन हायस्कुल, एल्फिन्स्टन कालेज इत्यादिकांत जें शिक्षण देण्यांत येत असे, त्याचा लाभ द्रव्य-सामर्थ्य नसल्यामुळें सर्वासच मिळत नसे. ह्मणून सन १८४८ सालाचे सुमारास ते वेळींचे धनवान् विद्वान् गृहस्थ सर जमसेटजी जीजीभाई बारोनेट, आनरेबल जगन्नाथ शंकरशेट, नाखोदा रोगे, वगैरे मंडळीनें स्टुडन्टस लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटी या नांवांची संस्था स्थापित केली. त्या संस्थेचे ते वेळीं प्रोफेसर हेनरी ग्रीन, दादाभाई नौरोजी, डाक्टर भाऊ दाजी, नारायण दिनानाथ, महादेव गोविंद शास्त्री, विनायकराव वासुदेव, रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मंडलिक, नानाभाई



दांडेकर, भास्कर दामोदर पाळंदे आदिकरून सभासद होते. ह्या संस्थेकडून मुंबईत मराठी व गुजराथी मुलांच्या व मुलींच्या शाळा घालण्यांत आल्या. त्यांपैकी कांहीं हल्लीं चालू आहेत. या संस्थेच्या निरनिराळ्या विषयांसंबंधानें निरनिराळ्या शाखा स्थापिल्या होत्या. मराठी ज्ञान-प्रसारक सभा, व गुजराथी ज्ञानप्रसारक सभा ह्या त्या संस्थेच्या शाखा होत्या.

### मराठी ज्ञानप्रसारक सभेचे उपाध्यक्ष.

हरि केशवजी हे सन १८५२ सालीं मराठी ज्ञानप्रसारक सभेचे उपाध्यक्ष होते. इतर विद्वान् सभासदांप्रमाणें त्यांकडूनहि ह्या संस्थेस मदत होत असे. ह्या संस्थेच्या सन १८५२ सालाचे रिपोर्टांत त्यांसंबंधीं खालीं लिहिलेला उल्लेख केला आहे:—

“In connection with this school series we have to express our obligations to Mr. Hari Keshavjee, our vice President of the Marathi Branch Society, for the valuable assistance rendered by him in supplying several pieces of poetry original and selected.”

“Essay on Education was read by Mr. Hari Keshavjee also.”

हा निबंध उपलब्ध नाही.

**डिस्ट्रिक्ट बेनिव्होलेन्ट सोसायटीचे सभासद.**

सुमारें सन १८३० सालीं आनरेबल जेम्स फेरिश;

डाक्टर स्पीटन, क्यापटन क्यांडी व इतर मुंबईतील मिशनरी यांनी ते वेळींचे मुंबईचे गवरनर आनरेबल सर राबर्ट ग्रान्ट यांच्या आश्रयाखाली Native Poor Asylum या नांवाची संस्था स्थापिली. निराश्रितांस अन्नवस्त्र व राहण्यास जागा देणें हा ह्या संस्थेचा मुख्य उद्देश होता. पुढें ही संस्था मोठ्या प्रमाणानें वाढली. सर जमसेटजी जीजीभाई, नाईट, ह्यांनी ह्या संस्थेकरतां धर्मार्थ एक मोठी धर्मशाळा बांधून दिली. ह्या संस्थेस पुढें "The Bombay District Benevolent Society" असें नांव देण्यांत आलें. सन १८४५ सालीं ते वेळींचे मुंबईचे गव्हर्नर सर जार्ज आर्थर, बॅरोनेट, हे ह्या संस्थेचे पेटून होते. आनरेबल सर जेम्स फेरीश, सर जमसेटजी जीजीभाई, नाईट, वगैरे मुंबईतील मोठी मंडळी तहाहयात सभासद होती. सन १८३५ पासून ते १८४५ सालापर्यंत हरि केशवजी हे ह्या संस्थेचे जाइंट सेक्रेटरी होते. स्वज्ञातिसुधारणेच्या व हिताचे कामीं त्यांची मदत.

स्वज्ञातीच्या सुधारणेसाठीं व हिताकरितां हरि केशवजी यांचे यत्न निरंतर चालू असत. ज्ञातींत उद्धवणारीं ग्रामण्यें मोडणें, ज्ञातींतील विघातक चाली व रिवाज बंद करणें इत्यादि कामांत ज्ञातींतील प्रमुख मंडळींत ते पुढें असून नेहमीं त्यांस सल्ला देत असत. ज्ञातींत पुनर्विवाहाचा रिवाज सुरू झाल्यानंतर तिला बरेच अडथळे येऊं लागले. सबब



सन १८२७ सालीं हरि केशवजींच्या व ज्ञातींतील इतर प्रमुख मंडळींच्या उद्योगानें, ज्ञातीचें महास्थान मालाड तालुकें साष्टी येथील ज्ञातीचे प्रमुख देसाई यांकडेस ज्ञातीची महासभा (परिषद्) करण्यांत येऊन, पुनर्विवाह व इतर बाबतींत सभापत्र होऊन नियम करण्यांत आले. तेव्हांपासून पुनर्विवाह वगैरेसंबंधीं विशेष अडचणी येत नाहींत. ज्ञातींतील निराश्रितांस यांकडून बरीच मदत होत असे.





## भाग पांचवा.

### त्यांची धार्मिक मते.

मागें लिहिल्याप्रमाणें हरि केशवजी यांचा अभ्यासक्रम पुरा ज्ञानानंतर ते पुढें रेवरेंड पाद्री केनी यांचे समागमांत राहिल्यानें त्यांची हिंदु धर्मावरून श्रद्धा दिवसेंदिवस ढांसळू लागली. हें पाहून त्यांचे आज्ञे गोपाळजी यांनीं मागें लिहिलेले शामराजतात्या केसकर यांबरोबर त्यांची गांठ घालून दिली. शामराजतात्यांनीं धर्मसंबंधीं त्यांचे शंकांचें सप्रमाण समाधान करून त्यांचा धर्मविरुद्ध असलेला अम दूर केला, व ते त्यांचे पट्टशिष्य बनले. तात्यांनीं त्यांस ज्ञानेश्वरी स्वमुखानें सांगितली; व ते वेदांतविषयांत मोठे प्रवीण झाले. गीता, ज्ञानेश्वरी, भागवत, विवेकसिंधु, अमृतानुभव, एकनाथी भागवत हे त्यांचे आवडते ग्रंथ झाले, तात्यांचें त्यांवर इतकें प्रेम बसलें कीं, मुंबईत असतांना हरीवांचून त्यांस गमत नसे. एकदा एक शिष्यसांप्रदायिकाकडेस कीर्तन चाललें असतां, तात्या महाराजांनीं त्यांस उद्देशून खालील आर्या बटली.

केशवउदरसुगर्भी अवतरला पूर्ण तो कृपालु हरी ।

सुजनजना पाहुनियां सिंधुपणें येत ज्या कृपालहरी ॥ १ ॥

तात्या महाराजासंबंधीं हरि केशवजी यांनीं बरीच कविता



केली होती; परंतु ती सर्व उपलब्ध नाहीं. एक दोन पदें सांपडलीं तीं येथें देतो.

भवसागरतारक, श्रीगुरुराज स्वामी माझा ॥ ध्रु० ॥  
या संसारापासुनी मजला उतरुनि केलें पार रे ॥ १ ॥  
ग्रासुनि भवभ्रांतीचें पडळ दावित निजसुखसार रे ।  
शामराज श्रीगुरुपद वंदुनि, करि हरि जयजयकार रे ॥ २ ॥

ब्रह्म सनातन पाहें उघडें, व्यापक तो ब्रह्म० ॥ धृ० ॥  
व्यापक तो जगदात्मा प्रकटुनि, बळकट धरीं तूं पाय उघडें ॥ १ ॥  
निशिदिनीं हृदयीं छंद भरुनि आनंदें हरि गाय उघडें ॥ २ ॥  
शामराजश्रीगुरुपद वंदुनि आनंदें हरि धाय उघडें ॥ ३ ॥

हरि केशवजी यांचे धार्मिक विचार कसे होते हें त्यांचे कांहीं हस्तलेख संग्रहीं आहेत ते वाचले असतां सहज कळून येईल. ते कर्मनिष्ठ असून मोठे भक्तिमान् होते. त्यांचें उपास्य दैवत श्रीरुक्मिणीपांडुरंग होतें, व ज्ञानेश्वर महाराजांचे ठायीं त्यांची अति दृढ भक्ति होती. नित्य ज्ञानेश्वरीचा पाठ करीत असत, व ही उपासना त्यांचेकडेस अझून परंपरेनें चालत आहे. त्या हस्तलेखांतून कांहीं वेंचे खालीं देत आहें.

लेख ॥१॥

“श्री सद्गुरु सच्चिदानंदस्वरूप भगवान त्यातें नमस्कार असो, जो मनबुद्धीस चक्षुरादिइंद्रियांस अगोचर, नावरूपातीत हस्तपादादिअवयवविरहित असा असून सर्वव्यापक सर्वज्ञ सर्वनियंता परमकृपाळू सर्वशक्ति पतितपावन भक्तवत्सल

हा एकच असून आपल्या अचिंत्य शक्तीनें जगदादिक निर्मितो, पाळितो, त्यांचा संहार करून केवळ शुद्धस्वरूपेंकरून सकळ उपाधितीत असतो. यास केवळ शून्य मानणें अथवा सगुण उपाधियुक्त मानणें हा भ्रम. याणें देव, दानव राक्षस, भूतपिशाच, मनुष्य पशुपक्षि कीटकादि, तसेच तरु, तृण, लोह, पाषाण, सरित्, समुद्र, चंद्र, सूर्य, नक्षत्रादि तसेंच भूगोलादि दृश्य, तसेच स्वर्गादि चर्मचक्षुंस अदृश्य असे लोक आपण एकला एक असून कसे केले व कां केले असें मनांत आलें असतां स्वप्नदृष्टांतावरून समाधान करून घ्यावें. राजा स्वसुखें पर्यंकीं शयन केले असतां स्वप्नांत अनेकविधा होतो तेथें मनांत आपल्यावांचून अन्य पदार्थ कोटून आणितो ? वरें असें होत असतां आपल्या राज्य-वैभवांत किमपि अंतर पडलें आहे काय ? नाहीं. वरें तो राजा स्वप्न मनांत कां आणितो ? कांहीं विशेष सुख व्हावें ह्मणून काय ? तर नाहीं. त्याचे सुखांत कांहीं कमती नाहीं. स्वप्नादि व्हावीं हा वस्तुस्वभाव. कारण, राजा ह्मटला ह्मणजे केवळ जड अचेतन पदार्थ नव्हे. ज्ञानवान् राजश्रियायुक्त आहे. कोणी ह्मणेल कीं दृष्ट श्रुत व्यवहारा-विषयीं स्वप्न पडतें त्यावरून पहातां एक आत्मा व त्याहून कांहीं द्वैत असे दोन पदार्थ अनादि सिद्ध आहेत असें होतें. अद्वैतसिद्धि होत नाहीं तर स्वप्न तसेंच रज्जु सर्प मृगजल इत्यादि विवर्तसूचक दृष्टांत ते सर्वोपरि युक्त आहेत असें नाहीं.



फार करून जवळ जवळ आहेत. सृष्ट पदार्थांवरून असृष्ट अपदार्थरूप अशा परमात्म्याचें स्वरूप यथास्थित कळूं लागलें तर त्याची यत्तता झाली. त्याचें अनंतत्त्व, अतर्क्यत्त्व बुडालें. त्याचे ठायीं जीवांचें परीएकदेशित्व प्राप्त होईल. अशा अडचणींकरितां माया अविद्या, प्रकृतिपुरुष, आवरण विक्षेप घटाकाश महादाकाश, महदग्नि विस्फुलिंग इत्यादि न्याय अशा अनेक युक्तींची कल्पना करावी लागली. सर्वांचें तात्पर्य कीं अधिष्ठानास परिणामादि दोष येऊं नयेत. सर्व विवर्त-प्राय आहे असा बोध होऊन “एकं अद्वितीयं ब्रह्म नेहना-नास्ति किंचन” इत्यादि वेदमहावाक्यांची सिद्धि व्हावी म्हणून गुरु वेदांतादिक साधनें जीवाच्या कल्याणार्थ सांगितली आहेत. तिहींकरून युक्त होऊन ज्या भगवंताचें अर्चित्य सामर्थ्य त्यास अनन्य भक्तिपूर्वक शरण असावें. तर्क वितर्क सोडून, ज्ञानाभिमान उत्तम कुलाभिमान भूत-द्रोह भेदबुद्धि सोडून नारायणाच्या कथा नामें इत्यादि सद्भावें गावीं, ऐकावीं, त्याचें कीर्तन करावें. हेंच नरदेहाचें परमभाग्य.”

वेद शास्त्रें पुराणें इत्यादिकांसंबंधीं त्यांचें मत.

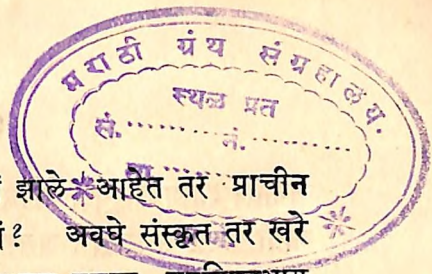
लेख ॥ २ ॥

“वेद शास्त्रें पुराणें इत्यादि केव्हां, कोठें, कोणीं केलीं यांविषयीं लोकांत अनेक वाद आहेत. कारण कोणी एक जण क्रोणास पत्र लिहितो त्यांत जसें आपलें, ज्यास लिहिलें

त्यांचें नांव, स्थळ, तिथी, मास, संवत्सर अथवा शक स्पष्ट लिहितो त्याप्रमाणें वेदादि लेखांत नाहीं. वेद ह्यणजे श्रुति, आगमादि; शास्त्रें ह्यणजे षड्दर्शनें; मन्वादि स्मृति; पुराणें ह्यणजे भागवतादि अष्टादश तसेंच भारत रामायण इतिहास हीं उपवेद आयुर्वेदादि व उपपुराणें सर्व अपौरुष वाणी, असें तत् तत् मतानुयायी मानितात. कालिदासादि-कृतकाव्यांस पौरुष वाणी समजतात. अपौरुष ह्यणजे साक्षात् ईश्वरवाणी तेथें भ्रमादि दोष नाहीत. त्यांत जें सांगितलें आहे तें सर्व सत्य. त्याजवर संशय घेणारा तो पाखांडी जाणावा. मनुष्यवाणी ह्यणजे पौरुष वाणी किती जरी सुरस रचना सत्यप्रतिपादक असली तरी ती ऋषी मुनी इत्यादिकांचे वाणीसारखी पवित्र वाणी नाहीं. अशी बहुधा समजूत आहे. ईश्वरास मुखादि अवयव नाहीत. तेव्हां तेथें बोलणें कसें संभवतें. तर त्याविषयीं असें समजावें कीं आकाशवाणी तेजोमय रूपादिकें इत्यादि द्वारा आपलें मनोगत जीवांस प्रगट करण्याविषयीं ईश्वर आपल्या अचिंत्य शक्तीनें समर्थ आहे. वेद ब्रह्मदेवानें सांख्यादि षड्दर्शनें कपिलादिकानें स्मृती मन्वादिकानें पुराणें व्यासानें केलीं. हीं ईश्वरानें केलीं तर ब्रह्मादिक व ऋषी यांचीं नांवें कां तर ते सर्व ईश्वराचे अवतार. त्यांस मनुष्य समजूं नयेत. त्यांचे बुद्धीस परमात्मा विशेषेकरून स्फुरद्रूप होऊन ते बोलिले तस्मात् ती सर्व ईश्वराची वाणी असें सिद्ध होतें.



कोणी कोणी अशी शंका घेतात कीं पूर्वोक्त सर्व प्रकारची एकाचीच वाणी नाही. आणि एकच समयीं प्रकट झाली असेंही नाही. जे विद्वान् शाहाणे झाले असे जे प्राचीन काळींचे पुरुष होऊन गेले त्यांनीं त्यांनीं आपआपल्या समजुती-प्रमाणें मताप्रमाणें लिहून ठेविलें. ज्याचा कर्मकांडावर, भक्तीवर, ज्ञानावर, जातिभेदावर, राजकीय, लोकव्यवहारावर शिल्प, वैद्यक, ज्योतिष, व्याकरण इत्यादि विद्यांवर किंबहुना भूतप्रेतादि साधनरूप अभिचारांवर जसजसा भर त्याणें तसतसें लिहून त्यांजवर लोकांची भक्ति बसावी ह्मणून देवादिकांची अथवा प्रसिद्ध ऋषिजनांचीं त्या त्या ग्रंथीं नांवें घातलीं. ती सर्वसाधारण मनुष्यवाणी असें कोणास वाटूं नये ह्मणून आपआपलीं नांवें अथवा ठिकाणें अथवा वास्तविक काल हें कांहींच दर्शविलें नाही. ते सर्व ग्रंथ निरनिराळ्या कवींनीं केले ह्मणून एकच विषयावरील (कर्मकांड कां होईना) अनेक ग्रंथ पाहिले असतां अनेक मतें सांपडतात. विश्वाची उत्पत्ति, भूगोल खगोलादिकांचीं रूपें, धात्वादिकांची रचना, विष्णु, शिव, देवी इत्यादि पंचायतनरूप देवांचीं माहात्म्यें व कर्म तसेंच खाद्याखाद्य, विधिनिषेध, व्रतें तीर्थें किंबहुना भक्तियोग ज्ञान यांविषयीं पाहूं गेल्यास स्पष्ट एकवाक्यता आढळत नाही. एक ह्मणतो हा देव श्रेष्ठ. एक ह्मणतो तो श्रेष्ठ. एक ह्मणतो हें करावें एक ह्मणतो तें न करावें. इत्यादि प्रकार आहे.



जर सर्व ग्रंथ एकाच काळीं झाले आहेत तर प्राचीन अर्वाचीन् संस्कृत असा भेद कां? अवघे संस्कृत तर खरे परंतु संहिता सूक्त इत्यादि वेदभाग तसाच उपनिषद्भाग या उभय वाणींत भेद दिसतो. आणि व्याकरणाचे पद्धतीस जितके मन्वादिकांचे स्मृतिरूप लेख अनुसरून आहेत तितके वेदवाणींतील प्रयोग अनुसरून नाहीत, तस्मात् श्रुति शास्त्रे हीं मागाहून झालीं असें संभवतें. याच मानानें पाहातां पुराणादिकांपेक्षां अर्वाचीन् कालिदासादिकांची वाणी पूर्वोक्त पद्धतीस अगदीं जवळ असती. स्मृति झाल्यानंतर पुराणें, आणि त्यानंतर कालिदासादिक काव्यें, असें दिसून येतें. सारांश “श्रुतिश्च भिन्ना स्मृतिरेव भिन्ना नानाऋषीणां मतमेव भिन्नं” हें वाक्य सत्य होय.

पुराणादिकांत अगदीं अकटोविकट व सांप्रतकाळच्या अनुभवास विरुद्ध अशा गोष्टी लिहिल्या आहेत तसेंच दुराचरण व क्रूरस्वभावप्रवर्तक असे वृत्तांत सांगितले आहेत; तसेंच स्मृत्यादिकांत लोकव्यवहारास अपायकारक, सर्वत्र ममता व स्नेहभाव यांस विध्वंसक आणि पक्षपात व स्वार्थ-बुद्धि यांतें द्योतक अशी नीती व धर्म सांगितला आहे. जसें एकानें अवघा समुद्र प्राशन केला, एकास १० हजार मुलगे झाले, लोहपिष्ट खाऊन दाहा सहस्र वर्षे तप केलें. एक आपल्या कन्येच्या मार्गे धांवला, तसाच एक गुरुपत्नीशीं रत झाला, एक जरा उठला नाहीं हें एकानें पाहून माझा



अनादर झाला ह्मणून सर्वस्वें त्याचा नाश केला. सर्व मनुष्य-जाती केवळ समसमान असतां त्यांतील एकजण अति पातकी, इतरांचे सेवेस योग्य, एक अगदीं पवित्र, सर्वबंध, एकांनै एकाचें सर्वस्व हरण केलें, त्यांत त्याचें कल्याण व नीचानें थोराचें किंचित् घेतलें असतां, त्यांत त्याचा अगदीं नाश, पुरुष केवळ स्वतंत्र, स्त्री केवळ परतंत्र, वृक्ष पाषाण पश्चादिकांची पूजा करावी, आणि मनुष्यांपैकीं कित्येकांची सावलीहि घेऊं नये असें मत ज्या ग्रंथीं प्रतिपादिलें आहे ते ग्रंथ वाचून काय फळ. त्याजवरून मनास काय बोध होईल ? तेणेंकरून ईश्वराचे गुण ऐकिले वर्णिले असें कसें होईल. असा संशय प्राप्त झाला असतां त्याचें निराकरण करण्याचा उपायः—

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः ।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा ॥ १ ॥

अष्टादशपुराणानां व्यासस्य वचनद्वयं ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनं ॥ २ ॥

वेद अनंत बोलिला अर्थ इतुकाचि साधिला

विठोबाला शरण जावें; निजनिष्ठे नाम ध्यावें ।

अठरा पुराणांचे पोटीं नाहीं नामावांचुनी गोष्टी ॥ ३ ॥

या वाक्यांवरून पाहतां वेदशास्त्र पुराणादिकांचें तात्पर्य असें दिसतें कीं अप्रवृत्ति ह्मणजे केवळ पापकर्म, प्रवृत्ति ह्मणजे लोकदृष्ट्या बाह्यात्कारें मात्र चांगलें. असे अप्रवृत्ति, व प्रवृत्ति धर्म सोडून निवृत्ति ह्मणजे केवळ ईश्वराराधनरूप धर्म

जीवानें आचरावा. तर मग निवृत्ती धर्मच कां सांगितला नाही. त्याज्य असे जे पूर्वोक्त धर्म ते कां सांगितले ? त्याचें कारण असें कीं, त्या त्या कर्मांचीं स्वरूपें व फळें समजल्यावांचून ते धर्म सोडून निवृत्तिमार्गाकडेस प्रवृत्ति होणार नाही. ह्मणून त्या धर्माकडेस प्रवृत्ति व्हावी ह्मणून ते वर्णिले नाहीत. असें वेदादिकांचें तात्पर्य असतां मूर्खजन वेद, शास्त्रें पुराणें यांचा विपरीत अर्थ करितात. त्यांतील गुण न घेतां दोष घेऊं पाहतात.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंति विपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ १ ॥

पुराणादिकांत जशी ज्या काळीं लोकांची स्थिति, समजूत, प्रसंग, चमत्कार, आढळले त्या त्याप्रमाणें कांहीं शंका न धरितां स्पष्टरीत्या वर्णन केलें आहे.

सत्यलेखांचें तरी असेंच स्वरूप असावें. परंतु एका ब्राह्मणानें समुद्र प्राशन केला, इत्यादि असंभवित गोष्टींत सत्य कोठें राहिलें असें ह्मणू नये. कधींच जी गोष्ट झाली नाही त्याची लोकांत कधींच प्रवृत्ति होणार नाही. तर मग खपुष्पाची कशी प्रवृत्ति झाली. केवळ खोटी गोष्ट असतां अंधपरंपरेनेंही प्रवृत्ति होते. जशी कन्या उत्पन्न होतांच तिला मारून टाकायाची चाल राजस्थानाकडेस होती. खपुष्पाची काय प्रवृत्ति झाली आहे ? तें कोणी कधीं तोडून आणून देवास पुजिलें असें कोठेंच आढळत नाही. त्याच्या



ठायीं अस्तित्व नाहीं. हें त्याच्या स्वरूपावरूनच समजतें. अंधपरंपरेनें चालत आलेल्या गोष्टींचा विचार झाला नाहीं तोपर्यंत एकदेशी प्रसिद्धि असती. विचारांतीं लौकरच खोटेपणा दिसून येतो. झालेले गोष्टीची लोकांत प्रवृत्ति होणें ह्मणजे तेथील सर्व लोकांनीं मान्य करणें. त्याविषयीं कांहीं लेख असणें त्याचा अमुक काल देश असणें, त्याचे स्मरणार्थ अथवा तदुद्देशें कांहीं कर्म घडणें इत्यादि प्रकार आहेत. याचप्रमाणें पुराणादिकांतील अवतार, पराक्रमी, साधु, ज्ञानी पुरुष इत्यादि वर्णिले आहेत त्यांविषयीं लोकांत प्रवृत्ति आहे. अवतारादि तसेंच पुण्यशील राजे शापादपि शरादपि ऋषी झालेच नाहींत. नाटकादि ग्रंथीं जशीं कल्पित पात्रें, त्यांचा रमणीय व्यवहार कर्म कल्पितात, तशाच कविजनांनीं कल्पित कादंबरी करून ग्रंथाचा विस्तार पुराणादिरूपें केला आहे हें बोलणें संभवत नाहीं व कोणताही देश ह्मटला ह्मणजे त्याचे पूर्वज, त्याची पूर्व वरी वाईट स्थिति असते. कारण पूर्वजादि अथवा पूर्वस्थिति वाचून एकदम एखादा देश उत्पन्न होईल असें संभवत नाहीं. आतां या हिंदुदेशा-सारिखा विस्तीर्ण व उत्तमावस्थेप्रत पावलेला व केवळ पुरातन काळापासून असणारा यांत पूर्वीं कांहींच वर्णनीय झालें नाहीं. जें लेखांत आढळतें ती केवळ विद्वान् लोकांची कल्पना हें सयुक्तिक बोलणें नाहीं. जे जे अवतारादिक झाले त्यांचीं स्थळें तसेंच काश्यादिक्षेत्रें, गंगादि नद्या, पुराणांत

वर्णिल्याप्रमाणें आढळतात. त्या त्यांचे वंश गोत्रादि उच्चारणारे उपासना करणारे व त्यांच्या त्यांच्या उद्देशें रामजयंति कृष्णजयंति व तसेच उत्साहादि इतर प्रकार देवालयें यात्रादि करणारे सांपडतात. तेव्हां पुराणांतील कथा पंचोपाख्यानांतील अथवा नाटकांतील गोष्टींसारख्या कशा होतील, याविषयीं कोणी पूर्वोक्त आचरितें आचरतात काय? ब्राह्मणानें समुद्र प्राशन केला अशा वर्णनावरून पुराणांतील सर्वच गोष्टी असंभवित होत नाहीत. जर तें अकटोविकट वर्णन असें वाटेल तर ती अतिशयोक्ति अशी कल्पना करावी.”

### लेख ॥३॥ ईश्वरमाहात्म्य.

“भगवंताचें माहात्म्य कोणासहि पुरतेपणीं कळत नाही. तो कसा कोण आहे हें कोण सांगू शकेल? त्यानें जें हें विश्व निर्माण केलें आहे त्यांतील एखादा पदार्थ वृक्ष पशु इत्यादि याचेंहि पुरतेपणीं ज्ञान होत नाही. मग त्या ईश्वराचें ज्ञान कसें होईल? ईश्वर सर्वव्यापक निराकार निर्गुण असतां सगुण अवतारादिक कसे धरितो, आपल्याच ठायीं सृष्ट्यादिक कार्यें जीव देव इत्यादिक उत्पन्न करून आपण त्यांजपासून वेगळा कसा राहतो हें त्याचें त्यास कळे. हें ब्रह्मादिकांस देखील कळत नाही. “यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः” ह्मणून वाक्य आहे, व व्यास साक्षात् नारायणस्वरूप तेहि ह्मणतात कीं “तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुञ्चति यत् सूरयः” व “अनुक्रमिष्यन् स तु



बालबुद्धिः” असा नारायण सच्चिदानंद ईश्वर आहे. परंतु नारायणस्वरूप जीवाचें स्वरूप कळल्याविना जीवास मुक्ति नाही. तें स्वरूप वेदांतादिक शास्त्रें गुरु आत्मप्रतीति इत्यादिकांवरून कळतें. याप्रमाणें नारायणस्वरूप जाणून बहुतजण कृतकृत्य झाले असें आढळतें. तेव्हां कसें, त्यास, त्या जीवांस त्यांचा उद्धार ह्मणजे त्यांचें कार्य व्हावयापुरतें मात्र ईश्वराचें व त्यांचें स्वरूप कळलें. अनंत जो भगवान् त्याचा अंत कोणीं जाणावा, व त्या सर्वोत्तम अनंताचें सर्वस्वच कळलें पाहिजे असें नाही. त्याचें यत्किंचित् वास्तविक ज्ञान झालें असतां जीवाचें कार्य होतें, व सांप्रत अल्पबुद्धि जीव त्याचें अनंतत्व कसें जाणूं शकतील. व सकळ विश्वरचना व त्याचें अतर्क्य स्वरूप हीं जीवांनीं जाणावीं अशी जर त्याची इच्छा असती तर साक्षात् परब्रह्मस्वरूप कृष्णनाथ अवतरले होते, तेव्हां अर्जुनादिकांस कां सांगितलें नाहीं ? त्याचें कार्य व्हावयापुरतें मात्र त्यास सांगितलें.

वेदशास्त्र, सद्गुरु, आत्मप्रतीति इत्यादिकांपासून जें ज्ञान प्राप्त होतें तें असें.

ईश्वर सच्चिदानंद सर्वव्यापक सर्वशक्ति अनंत अपार निर्गुण निराकार आहे.

त्यास भक्तांची प्रीति फार. त्यांच्या करितां तो सगुण रूपें धारण करितो. तोच सर्व सृष्टि नटला आहे. परंतु त्याच्या ठायीं माया व तत्कार्य हें कांहींएक नाही.

जीव त्याचाच अंश आहे. तो जोंपर्यंत अज्ञानावृत्त असतो आणि मायेचा स्वीकार करितो तोंपर्यंत त्यास त्या परमात्म्याची प्राप्ति होत नाही. जेव्हां त्यास सद्गुरुप्रसादे-  
करून परमात्म्याचें ज्ञान होतें त्या काळीं त्याचें अज्ञान नष्ट होऊन त्यास परमात्म्याची प्राप्ति होते. तो केवळ आनंदांत असतो. त्यास मग कांहीं धोका नाही. त्याचें येणें जाणें खुंटलें. मग त्यांनीं सद्गुरुउपासना ईश्वरभजन केलें असतां त्यांस अधिकाधिक सुख होतें.

वरकड जे जीव ईश्वरास विन्मुख त्यांस दुःखें यमादि-  
कांच्या जाचण्या. जे शुद्ध भावानें त्यास शरण आहेत व सद्गुरुकृपेनें आत्मज्ञान पावले नाहीत त्यांजवरहि ईश्वर कृपा करितो. ह्मणून जो प्राणी जन्मास आला त्याणें नारायणास सर्वभावे शरण असावे त्याजवर नारायण कृपा करील.”

वरील वेंचांवरून हरि केशवजी यांचीं धर्मसंबंधीं मते कायमचीं होऊन गेलीं होतीं असें दिसून येईल. त्याप्रमाणें त्यांचे निधनकालापर्यंत ते नित्य ईश्वरभजन, पूजन, गीता-  
भागवतादिकांचें पठन करीत असत. प्रत्यहीं ते ज्ञानेश्वरीचा पाठ करीत असत.

सन १८५८ सालांत ज्येष्ठ मासांत त्यांस अतिसाराचा उपद्रव होऊन रविवार आषाढ शु० १ तारिख ११ जुलै १८५८ रोजीं त्यांनीं देह ठेविला.





भाग सहावा.

त्यांविषयीं शिष्टाभिप्राय.

Certificate from Captain Jervis.

The bearer Huree Kesav has served in the Engineers' Institution as storekeeper for nearly three years. He is well-versed both in his native language Marathi and in English and therefore valuable as a translator. He has only one defect, that is slowness, but his honesty and good behaviour make ample amends for it.

Bombay 4th January  
1829.



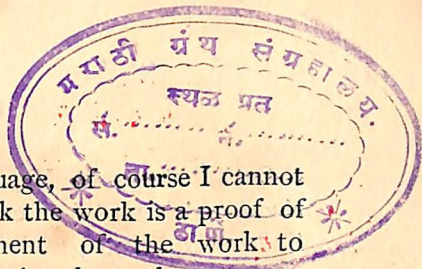
(Sd.) GEO. JERVIS,  
Captain of Engineers  
Supt. Eng. Institution.

*An extract of a Letter from Lord Clare, Governor of Bombay, addressed to the Hon'ble Mr. James Farish*

21st August 1832.

My dear Sir,

I have had the pleasure to receive your letter with the Marathi Translation of the Conversations on Natural Philosophy, and I beg you will assure the Translator that it will give me great pleasure to have the work dedicated to me. Of its merits, not under-



standing a word of the language, of course I cannot pretend to speak, but I think the work is a proof of success. This commencement of the works to instruct the natives at this station shows that progress has been made amongst them. Will you have the goodness to inform Hurry Keshawji that I have read his letter with feelings of great satisfaction and that I beg to assure him that his progress is much more than a slight degree of knowledge of English language as he very modestly states..... His letter shows that he has made great progress.

A True extract  
( Sd. ) J. FARISH.

*Certificate from Mr. A. Bell, Sessions Judge.*

This is to certify that Hurry Keshowjee has been employed in the Court of Adawlut at Thana as second clerk and Translator for the period nearly of four years, which situation he held with great credit to himself and to my perfect satisfaction. In consequence of his family and relations residing in Bombay and an offer of a situation in the Suder Diwanee Adawlut having been made to him, he was induced to relinquish his present employment ( the salary of which was 100 Rupees ) and accept one of less emolument at Bombay in order to be near his family. He is most intelligent and highly respectable person and in my opinion capable of holding the highest situation under the Government.

( Sd. ) A. BELL,

Conkan Court of Adawlut } Judge and Sessions  
27th October 1832. } Judge.



*Certificate from Mr. H. Young, Judge, Bombay Suddar Adawlut* ( an extract from the record of the Suddar Adawlut. )

The Translator Hurri Keshowjee since he joined the court has given equal satisfaction and needs no further recommendation on account of his general intelligence, information and ability. He is employed in translating a scientific work from the English into Marathi and deserves well of all classes for his praiseworthy undertaking which I hope to see published on my return.

11th December 1833. (Sd.) H. YOUNG, JUDGE,  
Bombay Suddar Adawlut.

*Certificate from Mr. Ewart H. Baille.*

This is to certify that Hurri Kesav, Translator in the Suddar Adawlut, is an highly respectable and talented person and deserving of encouragement and promotion which I hope he will get.

His literary attainments are of a very superior order, [ Some words here are eaten away by white ants. ] soundness of judgment and the correct application of his talents.

I have much pleasure in giving him this testimony of my opinion of him.

(Sd.) EWART H. BAILLE.  
4th January 1837.

*Certificate from the Honorable Mr. James Farish.*

I have known Huree Keshowjee for upwards of twenty years, and have had much intercourse with him in this period, particularly during his preparation of the translations of various works which he has rendered into Marathi. I have much pleasure in giving this writing to him owing to my great esteem for him.....that his endeavours for the benefit of his country-men may secure him some advancement. His talents, acquirements and inoffensive habits and assiduous attention to whatever duty he undertakes may enable him still further to promote the objects to which he has been so much devoted.

March 1841.

(Sd.) J. FARISH.

*Certificate from Mr. D. H. Heminix. Registrar Suddar Adawlut.*

Huree Keshowjee Translator of the Suddar Adawlut has requested a certificate of his conduct on the occasion of his obtaining leave for an year in order that he may officiate in a similar capacity in the Supreme Court. I have much pleasure in adding my testimony to that of the many gentlemen who have certified their acquaintance with the excellent character and high qualifications of Huree Keshowji who during the 14 years that he has served in the Suddar Adawlut has fully maintained the good reputation with which he entered this office.

The Suddar Adawlut,  
22nd January 1847.

(Sd.) D. H. HEMINIX,  
Registrar Suddar Adawlut.



*Certificate from Mr. M. Simson, P. Judge S. A.*

Huree Kesao, Translator in the Suddar Adwlut, having requested from me a certificate of his qualification I have much pleasure in stating that whenever I have had occasion to refer to him he has always given me great satisfaction. His knowledge of the English language is extensive and generally correct, his character is I believe irreproachable and I altogether consider him a very valuable servant and deserving of giving encouragement and promotion.

Bombay, 11th March 1845. (Sd.) M. SIMSON,  
P. Judge Suddar Adawlut.

## शुद्धिपत्र.

---

पृष्ठ.	पंक्ति.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	९	खात्मचा	खात्मत्वाचा
४	४	येर	येरे
८	२१	अपिलेट	अपिलेट
९	२१	असें होतें	असें दिसतें
९	२१	(अंक १ ते ६)	(अंक १ ते ८)
११	३	विद्यार्थी	एतद्देशीय
१२	६	<i>in</i>	<i>in</i>
१२	१०	Comfort	Comfort;
१५	१	मेस्तर	मिस्तर
१५	१	जान बापेल	जॉन बापेल

---





## ह्या पुस्तकाविषयीं अभिप्राय.

### इंदुप्रकाश.

इंग्रजीच्या अवेलीस ज्या चारपांच आंग्लभाषाभिज्ञ गृहस्थांनीं इंग्रजी भाषेंतल्या लोकप्रिय ग्रंथांस मराठी भाषेचा वेष्ट देण्याचा उपक्रम केला, त्यांपैकीं कै. हरि केशवजी सोमवंशी क्षत्रिय पाठारे हे एक होत. हरि केशवजी यांनीं इंग्रजी 'मॉरल क्लासबुका'वरून लिहिलेला 'शालोपयोगी नीतिग्रंथ' सुदैवानें ज्यांच्या अवलोकनांत आला असेल, त्यांस त्यांच्या महाराष्ट्रभाषानैपुण्याचें कौतुक वाटल्याशिवाय राहणार नाहीं. कै. छत्रे यांची इसापनीति कितीही वेळां वाचली तरी 'प्रतिक्षणिं नवीच दे रचि' हा अनुभव वाचकांस जसा हटकून येतो, तसाच तो हरि केशवजी यांच्या शालोपयोगी नीतिग्रंथासंबंधानेंही येतो. सदर ग्रंथकारांचें प्रकृत चरित्र त्यांचे चिरंजीव रा. रामचंद्र हरि यांनीं लिहून प्रसिद्ध केलें आहे. या लहानशा चरित्रांत त्यांनीं जी माहिती दिली आहे, ती अत्यंत विश्वसनीय आणि मनोरंजक असून, चरित्रनायकाविषयीं वाचकांच्या मनांत पूज्यबुद्धि उत्पन्न करणारी आहे. हरि केशवजी यांस इंग्रजी भाषेचें चांगलें ज्ञान असून त्यांच्या अंगीं कविताशक्तिही होती, असें या चरित्रावरून दिसतें. त्या वेळच्या सामाजिक, शिक्षणविषयक व वाङ्मयविषयक चळवळींत त्यांचें अंग प्रमुखत्वानें असे. असो. एकंदरीत हा लहानसा चरित्र-ग्रंथ फार चांगला उतरला असून, आपल्या पूज्य तीर्थरूपांच्या चरित्राचा लाभ महाराष्ट्रीययांस करून दिल्याबद्दल रा. रामचंद्र हरि यांचें आह्वी अभिनंदन करितों. पुस्तकाच्या आरंभीं रा. सा. विनायक कोंडदेव ओक यांनीं लिहिलेला उपोद्घात जोडला आहे, तो तर अवश्य वाचण्यासारखा आहे; कारण त्यावरून हरि केशवजी

यांची योग्यता महाराष्ट्र-ग्रंथकारांत केंवढी मोठी आहे, हें चांगलें लक्षांत येतें.

### ज्ञानप्रकाश.

एकोणीसाव्या शतकाच्या मध्यकाळीं—या प्रांतात इंग्रजी अंमल वसून अवधी वीस पंचवीस वर्षे झालीं असतां—मराठीमध्ये गद्यरचना करणारे हरि केशवजी हे एक प्रमुख लेखक होत. इंग्रजी भाषेंतील नैतिक व शास्त्रीय विषयांवरील कित्येक सुंदर ग्रंथांचीं भाषांतरें त्यांनीं केलीं व त्यामुळें शिक्षणाच्या कार्यास पुष्कळ साह्य झालें. त्या वेळीं मराठी भाषेंत गद्यग्रंथ एकादा दुसराच असतां, हरि केशवजी यांनीं जीं ग्रंथरचना केली ती पाहून, आजच्या काळांतल्या मनुष्यांसही मोठें कौतुक वाटतें. हरि केशवजी यांचे ग्रंथ सांप्रत बहुतेक उपलब्ध नाहींत, त्यामुळें विद्यमान पिढींतील लोकांना त्यांच्या नांवाचीही फारशी माहिती नाहीं. परंतु, मराठी भाषेच्या वाढीचा—विशेषकरून गद्यरचनेच्या वाढीचा—विचार करणारास हरि केशवजींसारख्या जुन्या लेखकाच्या कृतीचा विसर पडणें इष्ट नाहीं. रा. रामचंद्र हरि यांनीं आपल्या पूज्य वडिलांचें चरित्र मराठी वाचकांस त्रोटक रीतीनें कां होईना, पण उपलब्ध करून दिलें, याबद्दल त्यांचे आभार मानले पाहिजेत. रावसा. विनायक कोंडदेव ओक यांनीं या पुस्तकास उपोद्धात लिहिला आहे. मराठी भाषेच्या इतिहासाविषयीं आस्था वाळगणाच्या गृहस्थांना हें पुस्तक फार उपयुक्त आहे.

### सुधारक.

इंग्रजी राज्याच्या छत्राखालीं आमचा देश आल्यापासून पुढचा मराठी वाङ्मयाचा इतिहास लिहिण्याचें कोणीं मनांत आणल्यास ज्या कित्येक ग्रंथकारांचा उल्लेख अवश्य करावा लागेल, त्यांतल्या प्रमुखांपैकीं कै. हरि केशवजी हे एक होते. यांनीं अगदीं प्रारंभीं



मराठी गद्यास नवीन वळण दिलें. शास्त्रीय विषयांवर व नीतिविषयांवरही यांनीं ग्रंथ लिहिले, व मराठीच्या द्वारे शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा उपक्रम केला. यांचा जन्म १८०४ सालीं झाला. त्या काळीं इंग्रजीचा अभ्यास करणें फारच कठीण असलें पाहिजे. परंतु कोणत्याही अडचणीचा मुलाहिजा न धरतां रा. हरि केशवजी यांनीं मराठी व इंग्रजी या दोन भाषांचा चांगला अभ्यास करून व आपली नौकरी संभाळून सहा सात ग्रंथ मराठीत लिहिले. त्यांचे ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध नाहीत. परंतु या चरित्रांत त्यांच्या चिरंजीवांनीं दिलेल्या उताऱ्यांवरून स्पष्ट दिसतें कीं, त्यांची भाषापद्धति फार चांगली होती. हरि केशवजी हे कविताही फार चांगली लिहीत, किंबहुना गद्यापेक्षां त्यांचीं पयेंच फार सरस होती, असें या पुस्तकांत दिलेल्या त्यांच्या कवितांच्या उताऱ्यांवरून कोणासही वाटेले. या चरित्रावरून तिसरी गोष्ट दिसून येते, ती ही कीं, हरि केशवजी हे आपल्या भाषेच्या उन्नतीसाठींच तेवढे झटत नसत, तर ते समाजसुधारणेकरितांही फार श्रम करीत. त्या वेळीं शिक्षणप्रसारार्थ जितक्या संस्था मुंबईत उत्पन्न झाल्या, तितक्या सर्व संस्थांचे ते सभासद असत, किंवा कोणी अधिकारी असत. हें त्यांचें चरित्र त्या वेळची मुंबईची समाजस्थिति समजावून घेण्यासही चांगलें साधन झालें आहे. हरि केशवजी हे इंग्रजी लेखकही चांगले होते, असें कांहीं इंग्रजी उतारे दिले आहेत त्यांवरून समजतें. प्रस्तुत चरित्र त्यांच्या चिरंजीवांनीं लिहिलें आहे. सन्मान्य पित्याचें चरित्र सुशिक्षित पुत्रानें ल्याहावें हें योग्यच होय. चरित्राची भाषाही सुबोध आहे. चरित्र निर्णयसागर प्रेसमध्ये छापलें आहे. याची प्रत आमचेकडे पाठविल्याबद्दल चरित्रकाराचे आह्मी आभार मानतो, व एवढीच सूचना करतो कीं, हरि केशवजी यांच्या ग्रंथांतील निवडक उताऱ्यांचें एक छोटेसें पुस्तक त्यांनीं छापल्यास फार चांगलें होईल.\* कां की यांचा कोणताही ग्रंथ आजमितीस उपलब्ध नाही.



\* ह्या सूचनेप्रमाणें एक लहानसें पुस्तक छापविण्याचा विचार आहे.

## बालबोध.

हैं लहानसें पुस्तक त्यांचे चिरंजीव रा. रा. रामचंद्र हरि ह्यांनी लिहून छापून प्रसिद्ध केलें आहे. हरि केशवजी हे मराठी आदि ग्रंथकारांतले एक गृहस्थ होते. ह्यांच्या ग्रंथावरून शिकलेले लोक आतां वृद्ध झाले आहेत. चरित्र थोडक्यांत फार चांगलें उतरलें आहे. त्यांत बापाचें चरित्र मुलांनं लिहिलेलें हें विशेष आहे. ह्या चरित्रापासून तरुण वाचकांस पुष्कळ बोध मिळण्यासारखा आहे. अवश्य वाचावें.



REFBK-0000676





